

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Abbasov Ramil Əlizamin oğlu

“Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun inkişafı”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı:

060409 - “Biznesin idarə edilməsi”

İxtisaslaşma:

“Biznes inzibatçılığı”

Elmi rəhbər:

i.ü.f.d.,baş müə. Təhməzova.A.Ə

Magistr proqramının rəhbəri:

i.ü.f.d., dosent Abbasova.R.Ə

“Biznesin idarə edilməsi”

kafedrasının müdiri:

i.ü.f.d.,dos. Əliyev M.Ə.

BAKİ-2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	3
Fəsil I: Sosial-iqtisadi inkişafda biznesin rolu və maliyyə-kredit infrastrukturunun tədqiqi metodologiyası	
1.1. Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun səmərəli təşkili.....	6
1.2. Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və tədqiqinin nəzəri məsələləri.....	12
1.3. Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun inkişafında dövlətin rolu.....	18
Fəsil II: Azərbaycanda biznes infrastrukturunun mövcud vəziyyəti və sosial inkişaf meyilləri	
2.1. Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun mövcud vəziyyəti və inkişaf dinamikası.....	24
2.2. Biznesin sosial sferada əsas inkişaf xüsusiyyətləri	37
2.3. Biznesin sosial iqtisadi proseslərlə əlaqəsinin qiymətləndirilməsi.....	47
Fəsil III: Maliyyə-kredit infrastrukturunun inkişafının yüksəldilməsinin iqtisadi-təşkilati tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
3.1. Biznes gəlirlərinin artırılması məqsədi ilə təkmilləşdirmə istiqamətləri.....	56
3.2. Biznesin istehlak bazarının təkmilləşdirilməsi və əhalinin təlabatının formalaşmasında prespektiv rolu.....	63
3.3. Biznesin inkişafının sosial nəticələri və prespektiv istiqamətləri.....	72
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	78
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	81

Giriş

Tədqiqat işinin aktuallığı. Dissertasiyanın mövzusu özünün xüsusi aktuallığı ilə seçilir. Müasir iqtisadi islahatların aparıldığı bir vaxtda maliyyə-kredit infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biridir.

Bütün bazar iqtisadiyyatı ölkələrində maliyyə-kredit sahəsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu sahənin ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutması onun vacibliyini və inkişaf etdirilməsini ön plana çəkir. Dünya təcrübəsinə əsaslanaraq ölkəmizdə maliyyə-kredit sahəsində bir sıra islahatlar aparılmışdır ki, hazırda bu iqtisadi prinsipcə özünü müsbət biruzə verir.

Maliyyə-kredit münasibətləri geniş bir sahə olduğu üçün bu sahənin tamamilə nəzarətdə saxlanılmasında bir sıra problemlər ortaya çıxır. Ölkəmizdə bu tip problemlərin həlli üçün qabaqcıl ölkələrin təcrübədən çıxmış maliyyə siyasətlərindən istifadə edərək, yaranmış problemlərin həllində müsbət nəticələr əldə edilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir.

Dünya ölkələri arasında beynəlxalq maliyyə münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi dünya ölkələri üçün mühüm bir prosesdir. Bu ölkələr arasında maliyyə kreditlərinin verilməsi, qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və bu sahə üzrə bir sıra mühüm addımların atılması, bu sahənin aktuallığını və dünya ölkələri üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Tədqiqatın predimetini və obyektini. Tədqiqatın predimetini maliyyə-kredit infrastrukturunun əsas hissəsi olan maliyyə bazarının inkişaf xüsusiyyətləri və ona təsir edən amillər təşkil edir. Tədqiqat obyektini maliyyə bazarının tədqiqi və mövcud inkişafda yaranmış problemlərin tədqiqi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin tədqiq edilməsində əsas məqsəd biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun əsas tərkib hissələrindən biri olan maliyyə bazarının inkişafının və bu sahənin inkişafına təsir edən göstəricilərin tədqiq edilməsi, eyni zamanda inkişafa mənfi təsir edən göstəricilərin tədqiq edilməsidir. Tədqiqatın vəzifələrinə isə aşağıda

qeyd edilənlər aiddir:

- Maliyyə bazarının ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynamasının izahı və mahiyyətinin müəyyən edilməsi
- Dünya ölkələrinin maliyyə infrastrukturu ilə Azərbaycanın maliyyə infrastrukturunun müqayisəli təhlilinin aparılması
- Azərbaycanın maliyyə bazarının inkişafının tədqiq edilməsi və araşdırılması
- Azərbaycanın maliyyə bazarının inkişafına təsir edən müsbət və mənfi tendensiyaların tədqiqi

Tədqiqatın informasiya bazası. Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturu sahəsində bir sıra xarici və yerli iqtisadçıların matreallarından geniş istifadə edilmişdir. Həmçinin maliyyə bazarına aid nəşr edilmiş məqalələrdən və DSK-nın və Maliyyə Nazirliyinin rəsmi statistik məlumatlarından məqsədəuyğun formada istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun ən əsas hissəsi olan maliyyə bazarının inkişafının tədqiqi aparılmışdır. Mövcud problemlərin aradan qaldırılması üçün tövsiyələr və təkliflər verilmişdir ki, bu təklif və tövsiyələrin tətbiqi nəticəsində maliyyə bazarında inkişafa nail oluna bilər. Əsas elmi yeniliklər isə aşağıda qeyd edilənlərdir.

- Bir sıra İEÖ-in maliyyə bazarı ilə ölkəmizin maliyyə bazarının inkişaf xüsusiyyətlərindəki fərqli cəhətlər təsbit edilmişdir
- Ölkənin maliyyə bazarının inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrin inkişafında yaranan problemlərin həlli yolları göstərilmişdir
- Ölkənin kredit bazarının inkişafına mane olan amillər və bu amillərin aradan qaldırılması yolları təklif edilmiş, eyni zamanda bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin kredit bazarları ilə müqayisəli təhlili aparılmışdır
- Maliyyə bazarının inkişafına istiqamətlənmiş və tətbiqi əhəmiyyətli dərəcədə müsbət olacaq bir sıra amillərin, həmçinin inkişafın qarşısını alan halların həlli metod və üsulları əsaslandırılaraq təklif edilmişdir
- Ölkənin qiymətli kağızlar bazarının inkişafına mane olan amillər araşdırılmış və

eyni zamanda bu sahənin inkişafına yönələn bir sıra təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin tədqiqi nəticəsində əldə etdiyim tədqiqat nəticələrinin təhlili əsasında formalaşan təklif və tövsiyələrimin gələcəkdə həyata keçiriləcək iqtisadi siyasətdə nəzərə alınması maliyyə-kredit sahəsinin eləcə də maliyyə bazarının inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu düşünürəm.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işinin strukturu; girişdən, 3 fəsildən, 9 paragrafdan,nəticə və təkliflərdən eyni zamanda ədəbiyyat siyahısında ibarətdir.

Tədqiqat işinin I Fəslində nəzərdən keçirilən məsələlər. Tədqiqat işinin I Fəslində əsas olaraq maliyyə bazarı haqqında nəzəri məlumatlar və maliyyə bazarının bir çox iqtisadçıların baxışlarında tutduğu iqtisadi mövqelərdən bəhs edilir.

Tədqiqat işinin II Fəslində nəzərdən keçirilən məsələlər. Tədqiqat işinin II Fəslində Azərbaycan Respublikasının maliyyə bazarının tədqiqi və bir çox ölkələrin maliyyə bazarı ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir.Eyni zamanda ölkənin bir sıra maliyyə göstəricilərinin müxtəlif illər üzrə müqayisəli təhlili aparılmışdır.

Tədqiqat işinin III Fəslində nəzərdən keçirilən məsələlər. Dissertasiyanın III Fəslində ölkənin maliyyə bazarının hazırkı mövcud vəziyyəti haqqında araşdırmaların nəticələri, problemlərin həlli yolları və üsulları göstərilmişdir.

I FƏSİL.SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA BİZNESİN ROLU VƏ MALİYYƏ-KREDİT İNFRASTRUKTURUNUN TƏDQIQI METODOLOGİYASI

I.1. Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun səmərəli təşkili

Biznes çoxşaxəli bir fəaliyyət növüdür. Bildiyimiz kimi, biznes-cəmiyyətin ehtiyac və tələbatlarını ödəməklə gəlir əldə etmək üçün təşəbüskar və bacarıqlı insanların birgə və ya müstəqil şəkildə göstərdiyi məqsədyönlü fəaliyyətidir. Bu mürəkkəb və çoxşaxəli fəaliyyət növünün bir qolunu da məhz maliyyə-kredit infrastrukturunu təşkil edir. "Maliyyə" termini latın dilində olan "financia" sözündən götürülüb hərfi mənası "pul tədiyyəsi" anlamını verir. Bu anlayış ilk dəfə olaraq Cənubi Avropa qitəsində yerləşən İtaliyada işlədilmişdir. Daha sonra isə daha geniş əhatə dairəsi üzrə istifadə olunaraq beynəlxalq status almışdır.

Maliyyə-kredit münasibətləri iqtisadiyyatın inkişafında çox böyük rola malikdir. Ümumiyyətlə infrastruktur dedikdə- bazar iqtisadiyyatında istənilən istehsal və xidmət prosesləri üçün köməkçi əhəmiyyətli istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin birgəliyi, kompleksliyi başa düşülür. Maliyyə bazarının infrastrukturuna isə, maliyyə-kredit institutları, fond birjalrı, valyuta birjalrı, sığorta şirkətləri, broker və diller müəssisələri və s. aid edilir.

Keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan ölkəmizdə maliyyə bazarının olmaması iqtisadiyyatı inkişafdan geri qoymuşdur. Sonralar isə bir sıra səhm və isteqrazlar buraxılısada onlar ya öz dəyərlərini itirib ya da sonradan ləğv edilmişlər. Ölkənin maliyyə-kredit infrastrukturunun inkişafında dövlət özü maraqlı olmalıdır. Çünki maliyyə-kredit infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etməsinə xidmət edir. İqtisadiyyatın inkişaf etməsi ölkə əhalisinin rifah halının yüksəlməsinə gətirib çıxarır ki, bu da dövlətin əsas prioritet məqsədi olmalıdır.

Çox vaxt maliyyə münasibətləri ilə pul münasibətləri qarışdırılır. Lakin pul münasibətləri maliyyə münasibətlərindən daha geniş anlayışdır. Qeyd etdiyimiz pul münasibətlərinə dövlətlə müəssisələr arasındakı pul münasibətlərini, məsissələrlə müəssisələr arasındakı pul münasibətlərini və dövlətlə əhali arasındakı pul

münasibətlərini misal göstərə bilərik. Bundan fərqli olaraq maliyyə münasibətləri aşağıda qeyd edilənlərlə digər iqtisadi münasibətlərdən fərqlənir:

- Maliyyə münasibətləri pul və valyuta ehtiyatlarının əmələ gəlməsi ilə bağlıdır;
- Maliyyə münasibətləri dövlətlə əlaqədar olaraq formalaşır;
- Maliyyə münasibətləri milli gəlirin(həmçinin ÜMM) yenidən bölgüsü ilə bağlıdır.

Maliyyə münasibətlərinin yaranmasını zəruri edən bir sıra ünsürlər vardır. Bildiyimiz kimi maddi resurslar və əmək ehtiyatları dünyada qeyri-bərabər formada paylanmışdır. Cəmiyyət öz tələbatlarını ödəmək üçün isə zəruri tələbat məhsullarını almaq və mənimsəmək mühüm və vacib bir iqtisadi prosesdir. Məhsulların mübadiləsi isə əməyin qiymətləndirilməsini tam dolğunluğu ilə ödəmir. Ona görə də maliyyə münasibətlərinin formalaşması iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Hazırkı dövrdə maliyyə-kredit münasibətlərini daha geniş tətbiq edən ölkələrə misal olaraq, Qərbi Avropadakı İEÖ-i, Amerikanı və Yaponiya kimi iqtisadiyyatı yüksək inkişaf mərhələsinə çatmış ölkələri misal göstərmək olar.

Maliyyə-kredit münasibətlərinin formalaşmasını zəruri edən ən əsas şərtlərdən biridə cəmiyyətdə dövlətin yaranması və fəaliyyət göstərməsidir. Cəmiyyəti idarə etmək üçün müəyyən quruluşa malik bir dövlətin və dövlətçiliyin olması şərttdir. Belə ki, əgər dövlət mövcudursa o bir sıra funksiyaları, idarəçilik, müdafiə, təsərrüfatçılıq və s. kimi funksiyaları yerinə yetirir. Bu kimi fəaliyyət və funksiyaları yerinə yetirmək üçün isə dövlətin müəyyən maliyyə vəsaitləri olmalıdır. Bu maliyyə vəsaitlərini dövlət müxtəlif üsul və vasitələrlə əldə edə bilər. Misal olaraq ÜMM və milli gəlir, dövlət büdcəsinə daxil olan vergi rüsumları, dövlət müəssisə və təşkilatlarından əldə edilən gəlirlər, xarici ölkələrdən və dünya bankında götürülən kreditləri və s. misal göstərmək olar.

Bilirik ki, təkrar istehsal: bölgü, mübadlə, istehsal və istehlak kimi 4 mərhələdən ibarətdir.

Dəyərlərin bölgüsü zamanı ÜMM-un dəyərinə maliyyə ehtiyatları vasitəsi ilə

təsir göstərilir və buradan da bölgü alınır. Bu stiuasiyanı əsas götürsək sübut etmiş olarıq ki, maliyyə geniş təkrar istehsalın dəyər hissəsində iştirak edir və bölgü alınır.

Maliyyənin mahiyyətini geniş və daha ətraflı bölgü və nəzarət funksiyarı əhatə edir. Bölgünün obyektinə misal olaraq dövləti, müəssisə və təşkilatları, insanları və s. göstərmək olar. Subyekt olaraq isə ÜMM-u və milli gəliri misal göstərə bilərik.

Deməli, bölgü funksiyasını maliyyənin mühüm funksiyası olduğunu nəzərə alsaq, bu zaman nəzarət funksiyasında meydana çıxır. Belə ki, ÜMM-un və milli gəlirin bölgüsü kortəbii şəkildə aparılmır. Bunu nəzərə alaraq nəzarət funksiyasını da maliyyənin ikinci bir funksiyası da hesab etmək olar.

Nəzarət funksiyası isə pul və valyuta fondlarının yaranmasına, bölgüsünə və yenidən bölgüyə nəzarəti əhatə edir. Nəzarət funksiyası maliyyə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Hal-hazırda maliyyənin nəzarət funksiyası zaman keçdikcə dahada təkmilləşərək həyata keçirilir.

Maliyyə sistemini - bir-birləri ilə qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətdə olan maliyyə münasibətlərinin məcmusu kimi də başa düşmək olar. Pul vəsaitlərinin formalaşması, bölgüsü, həmçinin istifadəsi məhz maliyyə sistemi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Maliyyə sisteminə həmcinin ölkə ərazisində pul tədavülünə xidmət edən bir sıra maliyyə idarələri daxil edilir. Ümumiyyətlə maliyyə sistemi iki yerə bölünür:

- Mərkəzləşdirilmiş maliyyə (Ümumidövlət maliyyəsi)
- Qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə (Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi)

Bundan əlavə onuda qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə sisteminə kredit-bank sistemi də aid edilir. Qeyd edilən hər üç bölmə müxtəlif həlqələrdən ibarətdir.

1. Mərkəzləşdirilmiş maliyyə - Bura dövlət bölməsinin həlqələri aid edilir.

2. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyəyə müəssisələrin və təşkilatların maliyyələri daxildir ki, buda müəssisə və təşkilatların fəaliyyətlərini stimullaşdırmaq üçün istifadə edilir.

3. Qeyd etdiyimiz kredit-bank sisteminə isə banklar, bank olmayan kredit təşkilatları, həmçinin ölkədə maliyyə fəaliyyəti ilə məşğul olan maliyyə inistitutları və maliyyə idarələri aid edilir.

Bəzi iqtisadçılar qeyd edirlər ki, müəssisə maliyyəsi bölgü və nəzarət funksiyalarından əlavə təkrar istehsal, təminedicisi (resursyaradıcı) funksiyaları da yerinə yetirir [19.səh.295].

Hal-hazırda maliyyə-kredit sistemi çox inkişaf etmişdir. İqtisadiyyatın dirçəlməsi üçün vacib sayılan bir sıra biznes sahələri və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən fiziki və ya hüquqi şəxslərə istər dövlət tərəfindən sahibkarlara kömək fondu, istərsə də qeyri-dövlət bankları tərəfindən lazımı kreditlərin verilməsi təşkil edilmişdir. Qeyd edək ki, kredit münasibətlərində qabaqcıl yeri bank kreditləri tutur. “Bank” - bir sıra fiziki və hüquqi şəxslərin qoyduqları depozitlərin cəlb edilməsi həmçinin öz hesabına kreditlərin verilməsini təmin edən, kassa hesablaşma əməliyyatlarını yerinə yetirən hüquqi şəxsdir.

Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı ilə 1992-ci il avqust ayının 7-də “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanunu qəbul edildi. Azərbaycan Respublikasının mərkəzi bankı isə Milli Bankdır. O dövlətin mülkiyyətinə daxildir. Milli Bankın əsas məqsədi qiymətlərin sabitliyini təmin etmək və həmçinin də ödəniş sistemini inkişaf etdirməkdir. Əsas fəaliyyətinə isə pulun tədavişini həyata keçirməkdən ibarətdir.

Milli Bank yerinə yetirdiyi fəaliyyət barədə yalnız Prezidentə hesabat verir. Bundan başqa onuda qeyd etməliyik ki, maliyyə-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi Nazirlər Kabinetinin vəzifələrinə aiddir. Maliyyə sisteminin idarə olunması və nəzarəti Maliyyə Nazirliyinin səlahiyyətlərinə daxildir.

Maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının əsas mənbəyi müəssisələrin və təşkilatların istehsalı hesabına əldə olunan maliyyəsidir. İkinci mənbə kimi isə istehsaldan əldə edilən mənfəətdən formalaşan amartizasiya ayırmalarını göstərmək olar. Ümumi şəkildə dövlətin maliyyə resurslarına müəssisə və təşkilatların, həmçinin əhalinin sərəncamında formalaşan təkrar istehsal üçün nəzərdə tutulan pul vəsaitləri və daxilolmalarıdır.

Müəssisənin maliyyə resurslarına isə həmin müəssisənin sərəncamındakı pul vəsaitləri və daxilolmalarını göstərə bilərik. Mənfəət müəssisənin əsas maliyyə resursu

hesab edilir. Yəni mənfəət müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin yekun göstəricisidir desək yanlışdır. Mənfəətin əldə edilməsi üçün isə istehsal müəssisəsi bir neçə mərhələni əhatə edən tsiklləri keçməlidir. Bura, xammalın alınması, işçi qüvəsinin axtarılıb tapılması, avadanlıqların alınması və s. aid etmək olar. İstehsalda istifadə olunan dəzgah və avadanlıqlar öz dəyərlərini hissə-hissə istehsal olunmuş məhsulların üzərinə keçirir. Məhsul satışından əldə edilmiş mənfəətdən isə amortizasiya fondu ayrılır ki, istehsal sferasında iştirak edib aşınmış dəzgahların yenidən bərpaası üçün nəzərdə tutulur.

Biznes infrastrukturuna kommertiya bankları, birjalar, konsaltinq biznesi kimi əsas iqtisadi kateqoriyaları da aid edilir.

Kommertiya bankları müstəqil bir sahə olaraq sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə xidmət edir. Bu tip banklar üçün sahibkarlığa xas olan cəhətlərin hamısı: maddi marağ, düşünülmüş risk, təşəbbüskarlıq, təsərrüfat vərdişləri və b. cəhətləri özündə birləşdirir.

Kommertiya banklarının fəaliyyətinə misal kimi: hər hansı bir şəxsin ağıllı və düşünülmüş ideasını qısa zaman ərzində ekspertizasını keçirir müsbət nəticə olduqda isə həmin ideanın maliyyələşdirilməsinə təmin edir. Bundan əlavə həmin ideanın reallaşdırılmasına razılıq verən sponsor firmasının axtarılıb tapılmasını da təmin edir. Kommertiya bankları həmçinin bazar subyektlərinə qısa və ya uzunmüddətli kreditlər verilməsinə təmin edir.

Biznes infrastrukturunun digər bir sahəsi də konsaltinq biznesidir. Bu biznes növü ölkəmiz üçün yeni sahə olmasına baxmayaraq, inkişaf etmiş ölkələrdə, əsasən də Qərbi Avropa ölkələrində, ABŞ-da, Yaponiyada və s. ölkələrdə yüksək inkişaf etmiş biznes sahəsinə çevrilmişdir. Buna da misal olaraq göstərə bilərik ki, təkcə ABŞ-da 700 min nəfər və daha çox peşəkar mütəxəssis bu sahə üzrə fəaliyyət göstərir. Konsaltinq fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkarlar bir neçə mərhələdən ibarət olan konsaltinq layihələrini həyata keçirirlər. Bu mərhələlərə aiddir:

- Araşdırılan məsələnin hərtərəfli öyrənilməsi və təhlilinin həyata keçirilməsi
- Qərarların işlənməsi və işlənmiş qərarların hazırlanması
- Qərarların qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi

- Nəticələrin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi

Müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən subyektlər xüsusi firmalar və fərdi məsləhətçilər olurlar. Bu sahənin mövcudluğu ölkə iqtisadiyyatı üçün önəmli olduğu qədər, sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq istəyən gənc sahibkarlar üçün də bir o qədər də vacibdir.

Bazar infrastrukturunda birjalar sövdələşmələrə vasitəçilik edirlər. “Birja” sözü latın dilindəki “bursa” sözündən götürülüb və “pul kisəsi” mənasını verir. Birjanın əsas vəzifəsi kapital, valyuta və iş qüvvəsi bazarını qaydaya salmaq həmçinin bazarı xammal ilə təmin etməkdən ibarətdir. Birjanın aşağıda qeyd edilmiş 4 əsas növləri var:

- Əmtəə birjalrı
- Fond birjalrı
- Valyuta birjalrı
- Əmək birjalrı

Əmək və valyuta birjalrı XV-XVI əsələrdə xarici ticarətin meydana gəldiyi dövürdə yaranmışdır. Əmtəə birjalrının əsas fəaliyyəti isə məhsulların topdansatışını həyata keçirməkdir. Əmtəə birjalrında adətən yekcins əmtəələr (məsələn, kömür, taxıl, metal və s.) nümunələr və standartlar üzərində alınıb satılır. Əmtəə birjalrında digər bazar infrastrukturundan fərqli olaraq əmtəələr əldən-ələ keçmir. Qeyd olunmuş müddətdə satıcı nəzərdə tutulmuş əmtəəni verməyi öz üzərinə götürür. Bu cür alqı-satqı xüsusi müqavilələrlə nizamlanır. Əmtəə birjalrında hesablaşmalar həmin proses başlayanda yaxud bir müddət sonrada aparıla bilər.

Fond birjalrını mütəşəkkil bazar hesab etmək olar. Fond birjalrında üzvlər həm qiymətli kağız sahibləri həm də maliyyə-kredit təşkilatları ola bilər. Fond birjalrında əməliyyatlara nəzarət dövlət tərəfindən aparılır. Dünyada 255-ə qədər fond birjalrı fəaliyyət göstərir ki, bunlarında ən iriləri London, Tokio, Nyu-York, Frankfurt birjalrıdır. Qeyd edək ki, fond birjalrında qiymətlər tələb-təklif əsasında formalaşır. Fond birjalrında vasitəçilik broker firmaları tərəfindən həyata keçirilir. Broker alıcı və satıcı arasında vasitəçilik edərək əməliyyatların yerinə yetirilməsinə köməklik göstərir və bunun əvəzində müəyyən komisyona haqqı alır ki, bu da onların əsas fəaliyyət

məqsədlərindəndir.

Ölkənin milli valyutasını dönərli valyutaya dəyişdirmək üçün valyuta birjası yaradılır. Hal-hazırda xarici valyutaların alınıb-satılmasını ya fond birjalrı, ya da banklar təşkil edirlər.

Əmək birjalrı istehsal fəaliyyəti ilə məşğul ola bilən, əmək qabiliyyətli şəxslərlə işəgötürənlər arasında vasitəçilik edən müəssisədir. İlk dəfə olaraq əmək birjası XIX əsrin birinci yarsında meydana gəmişdir. Əmək birjalrı dövlətə tabe olur.

Biznesdə maliyyə-kredit infrastrukturunun əsas inkişaf təkanvericisi rolunu dövlət tutur. Dövlət biznesin bu sahəsini xüsusi nəzarətdə saxlayaraq, inkişaf etdirərək ölkənin ÜDM-nun həcmnin və milli gəlirin həcmnin artmasına şərait yaratmalıdır ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının inkişafına çox müsbət təsiri ilə xarakterizə olunur.

1.2. Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və tədqiqi metodologiyası

Maliyyə-kredit əsas iqtisadi kateqoriyalardan biri olduğu üçün müasir qloballaşan dünyada onun təkmilləşdirilməsi bir o qədər mühüm xarakter daşıyır. Maliyyənin predmetinin araşdırılması və tədqiq edilməsi dialektik metoddan istifadə etməklə əldə edilə bilər. Bu metod vastəsi ilə bütün hadisələr və proseslər qarşılıqlı əlaqədə öyrənilir. İqtisadiyyatda maliyyənin inkişafı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə inkişaf edir. Maliyyənin kəmiyyətə inkişafı dedikdə, maliyyə vəsaitlərinin və maliyyə fondlarının hərəkəti, maliyyənin keyfiyyətə inkişafı dedikdə isə maliyyə münasibətlərinin daim inkişafı və təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Maliyyə ehtiyatları dövlətin həmçinin müəssisələrin gəlir və yığım fondunun məcmusuna deyilir. Maliyyə ehtiyatlarının tərkibinə amartizasiya fondu da daxil edilir. Bunun vasitəsi ilə o milli gəlirdən fərqlənir. Maliyyə ehtiyatlarının tərkibinə aşağıda qeyd edilənlər aid edilir;

- Mənfəət və ya gəlirlər;
- Amartizasiya ayırmaları;

- Vergilər(Rüsmilər);
- Əmlak və şəxsi sığorta vəsaitləri;
- Sosial sığorta vəsaitləri;
- Xarici ticarət və sövdələrdən gələn gəlirlər və s [5.səh.17].

Yuxarıda qeyd edilənlər arasında ən mühüm yeri mənfəət, amortizasiya ayırmaları və əlavə dəyər vergisi tutur. Maddi istehsalın, hərbi xərclərin, idarəetmənin həmçinin cəmiyyət üçün bəzi sosial tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün lazım olan maliyyə ehtiyatlarını yaratmaq üçün mərkəzləşdirilmiş maliyyə qrupları və firma vəsaitlərinin maliyyəsi vasitəsi ilə həyata keçirilir. Yeni iqtisadi sistemə keçsək də, bir sıra dəyişikliklər baş versə də maliyyə ehtiyatlarının əmələ gəlmə mənbəyi dəyişməz olaraq qalır.

Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun tərkib hissələrindən biri də maliyyə siyasətidir. Maliyyə siyasəti iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Maliyyə siyasətinin düzgün təşkil olunması bazar iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna səbəb kimi bazar iqtisadiyyatının hər şeydən əvvəl maliyyə-kredit mexanizmi əsasında qurulmasıdır. Onu da qeyd etməliyik ki, dövlət məhz maliyyə vasitəsi ilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsini həyata keçirir.

Maliyyə siyasətini formalaşdıran əsas amillər maliyyə strategiyası və eyni zamanda da maliyyə taktikasındır. Maliyyə ehtiyatlarından istifadəni, maliyyə münasibətlərinin təşkilinin forma və metodlarının dəyişdirilməsi, maliyyə strategiyası vasitəsi ilə həyata keçirilir. Maliyyə münasibətlərinin və əlaqələrinin forma və metodlarının dəyişdirilməsi isə maliyyənin taktikası ilə yerinə yetirilir.

Maliyyə siyasətini dövlət hər hansı bir iqtisadi məqsədlərə çatmaq üçün aparır. Və bu məqsədlərə çatmaq üçün maliyyə vəsaitlərindən istifadə edir. Əsas məqsədlərə isə gəlirlərin artırılması, büdcə təzadlığının təmin etməkdən və həmçinin insanların maddi rifah vəziyyətinin yüksəldilməsi, sosial təminatın təmin edilməsindən ibarətdir. Nəzərdə tutulan məqsədə çatmaq maliyyə siyasətinin əsas vəzifəsidir desək yanlışdır. Maliyyə siyasətinin iqtisadi inkişafa çevik təsir etmək qabiliyyəti elmi cəhətdən əsaslandırılmalı və araşdırılmalıdır. Bunu əsas tutaraq

maliyyə siyasətini həyata keçirərkən qəbul edilən qərarlar məntiqi qanunlar əsasında qəbul edilməlidir. Maliyyə siyasətinin əsas prioritet məqsədlərinə isə maliyyə və valyuta ehtiyatlarının artırılması və səmərəli istifadəsini təşkil etməkdən ibarət olmalıdır. Sözü gedən maliyyə siyasəti Maliyyə Nazirliyi tərəfindən işlənib hazırlanır. Maliyyə Nazirliyi maliyyə siyasətini tərtib etdikdən sonra ekspertlər tərəfindən nəzərdən keçirilərək prezidentə təqdim olunur. Yalnız prezidentin müsbət rəyindən sonra icra olunmağa başlanır.

XX əsrin I rübündə C.M.Keyinsin “Məşğulluğun, faizin, pulun ümumi nəzəriyyəsi” adlı məşhur əsərindən sonra maliyyə siyasəti ön plana çəkilməyə başladı. Keyns bildirirdi ki, böhrandan çıxmaq üçün səmərəli maliyyə siyasəti aparmaq lazımdır. İqtisadi inkişaf qiymətlərin sabitliyi, tam məşğulluq maliyyə siyasətinin məqsədlərindəndir. Elmi cəhətdən əsaslandırılmış maliyyə siyasətinin uğurla reallaşdırılması xalqın rifah vəziyyətinin yaxşılaşmasına xidmət edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsində hər hansı ciddi səhv ölkə iqtisadiyyatının böhranına gətirib çıxarır ki, bu da istənilən ölkə iqtisadiyyatı üçün durğunluq və geriləməsi ilə nəticələnir. Buna əyani misal olaraq Sovet dövlətini misal göstərə bilərik. Maliyyə siyasətinin təkbaşına, daxili xüsusiyyətləri və reallığı nəzərə almadan təşkili ölkənin dağılmasına təkan vermişdir.

Məlumdur ki, bütün elm sahələrinin öz obyektini mövcuddur. Həmin obyektlərin özünəməxsus metod və prinsipləri var. Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunu öyrənərkən onunda özünəməxsus metod və prinsiplərinin olduğunu aydınlaşdırırıq. Maliyyə planı bir sıra metodlar vastəsi ilə hazırlanır. Həmin metodlara: balans, əmsal və normativ metodları aid edilir.

✓ Balans metodu – adı çəkilən metod nəzərdə tutulmuş bütün maddələrin balanslaşdırılması əsasında tərtib edilir. Bunun vastəsi ilə bir sıra uyğunsuzluqlar ləğv edilir.

✓ Əmsal metodu – müəssisənin keçmiş bir neçə ilindəki göstəriciləri nəzərə alınaraq yeni maliyyə ili üçün yeni artım əmsalını hesablayıb maliyyə planlaşdırılmasında yüksək dəqiqliyi təyin edir.

✓ Normativlər metodu – bu metod vasitəsi ilə verilmiş normativlər əsasında yeni maliyyə göstəricilərinin hesablanmasıdır. Göstərilən maliyyə göstəricilərinin hesablanmasında vergi dərəcələrindən, amortizasiya normalarından geniş istifadə olunur.

Hər üç metodu həm ayrı-ayrı həm də, qarışıq şəkildə tərtib etmək olar. Sovet hökuməti dağıldıqdan sonra iqtisadiyyatda bir sıra dəyişikliklər oldu. Maliyyə planlaşdırılması da bir sıra prinsiplərə uyğun tərtib edildi. Müstəqillik, fasiləsizlik və operativlik prinsiplərini buna misal göstərmək olar.

- Müstəqillik prinsipində – heç bir xarici təsir olmadan maliyyə planlaşdırmasının sərbəst şəkildə icrası nəzərdə tutulur.

- Operativlik prinsipi isə – bu prinsipin əsas məqsədi iqtisadi dinamikadan aslı olaraq təshihə, yəni iqtisadiyyat üçün daha səmərəli istiqamətə yönləndirilməsini təşkil etməkdir.

- Fasiləsizlik prinsipi – cari maliyyə planlarının aylıq, illik və rüblük planlara əlaqəsi nəzərdə tutulur.

Sovet iqtisadiyyatı ədəbiyyatlarında planlaşdırma sistemi ilə bazar iqtisadiyyatını əks anlayış kimi göstərərək, planlaşdırma sistemi təbliğ olunmuşdur. Keçmiş iqtisadi təsəvvürlərə əsaslanaraq planlaşdırmadan imtina edildiyi düşünülür ki, bu heç də belə deyil. Planlaşdırma heçdə gündəmdən silinmir. Planlaşdırma köklü sürətdə dəyişdirilərək istifadə olunacaq, beləki planlaşdırmanın mövcudluğu həmişə labüddür.

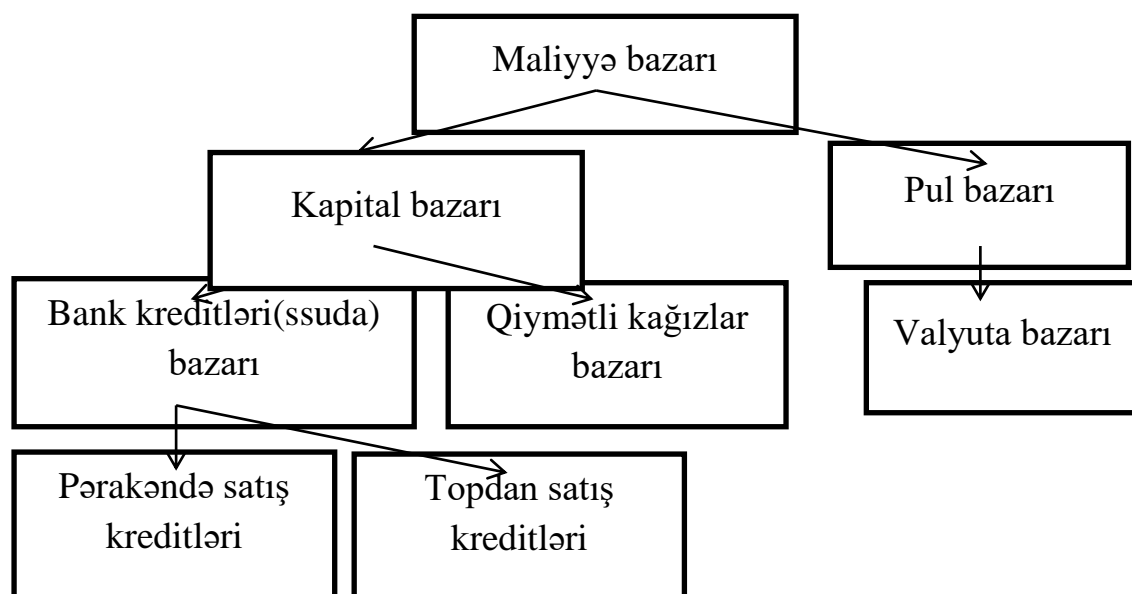
Hər bir müəssisə və təşkilat müstəqil olaraq öz maliyyə planlaşdırmasını reallaşdırmalıdır. Bazar iqtisadiyyatında proseslər maliyyə planlaşdırmasının normativlərinə və göstəricilərinə uyğun olaraq icra edilir. Keçmiş inzibati amirlik sistemində maliyyə planını tərtib etmək üçün nəzərdə tutulan bütün göstəricilər dəyişməz qaldığı halda, bazar iqtisadiyyatında maliyyə planının çevikliyi nəzərdə tutulur. Inzibati amirlik sistemində il ərzində nəzərdə tutulmayan hallar baş verdikdə dəyişikliklər etmək mümkün olmurdu ki, bu da nəticə etibarlı ilə iqtisadiyyata çox mənfi təsir edirdi. Lakin bazar iqtisadiyyatında belə hallar tez-tez baş verir amma, bu

özünü qiymətdə və tələb-təklifdə biruzə verir.

Məlumdur ki, iqtisadi fəalliyətlə məşğul olan istənilən bazar iqtisadiyyatı subyektləri əlavə vəsaitə ehtiyac duyur. Tutaq ki, hər hansı bir şəxsin yaxşı bir ideası var. Başqa birinin isə artıq 100 mln manat pul vəsaiti var. Təbiidir ki, bunlar ayrı-ayrılıqda bir iş görə bilməzlər. Hər hansı təsərrüfat fəaliyyəti görmək üçün bunlar gərək birgə fəaliyyət aparsınlar. Belə şəxsləri bir-biri ilə əlaqələndirən məhz maliyyə vasitəçiləridir. Başqa sözlə desək artıq pul vəsaitlərinin lazım olan yerə köçürülməsi – maliyyə vasitəçiliyidir. Təmənnasız maliyyə vasitəçiliyi dövlət tərəfindən yerinə yetrilir. Pul vəsaitləri vasitəçilərin iştirakı olmadan da bir əldən başqa ələ keçə bilər. Misal olaraq; Səməd və Nəcəfin artıq pul vəsaitləri var. Məmmədin isə pul çatışmazlığı var. Bu zaman Məmməd qiymətli kağızlar buraxaraq Səməd və Nəcəfə sata bilər. Bu zaman o, artıq pulu əldə etmiş olar.

Bilirik ki, maliyyə bazarı iqtisadiyyatın həm maliyyə tərəfini həm də kredit tərəfini müxtəlif formalarda əhatə edən geniş məfhumdur. Maliyyə bazarının quruluşunu aşağıdakı sxemdə olduğu kimi göstərə bilərik.

Sxem 1.1 Maliyyə bazarının quruluş sxemi.

Mənbə: F.Ş.Kaşıyeva – “Pul, kredit, banklar”, Bakı – 2011.[27,səh-20].

Maliyyə aktivlərinin alınıb-satılması yalnız maliyyə vasitəçiləri vasitəsi ilə yox, eyni zamanda maliyyə bazarları vasitəsi ilə həyata keçirilir. Onu da qeyd etməliyik ki, maliyyə vasitəçiləri bazarın subyektləridir və öz fəaliyyətlərini burada keçirirlər. İqtisadi ədəbiyyatlarda material ehtiyatlarının alınıb satıldığı bazara “real aktivlər bazarı” deyilir. Pul vəsaitlərinin bazar iştirakçıları arasında bölünməsinə şərait yaradan bazara “maliyyə bazarı” deyilir. Göstərilən sxemdəndə görüldüyü kimi maliyyə bazarı əvvəlcə kapital və pul bazarlarına, onlarda öz növbəsində üç yerə bölünür.

- Bank kreditləri(ssuda) bazarı;
- Qiymətli kağızlar bazarı;
- Valyuta bazarı.

Kredit təşkilatları və idarələrinin verdikləri ödənişli və qaytarılan ssudalar zamanı meydana çıxan münasibətləri məhz bank kreditləri bazarı əhatə edir. Bank kreditləri getdikcə daha geniş əhatə dairəsinə malik olmaqla müstəqil bir sahəyə çevrilmişdir. Hazırda bu sahə ilə bank işi fəaliyyət göstərir. Kredit bazarı aşağıda göstərilən iki hissədən ibarətdir :

- Topdansatış kredit
- Pərakəndə satış kredit

Ölkəmizdə topdansatış Milli Bankın təşkil etdiyi hərraclarda həyata keçirilir. Topdansatış kreditlərdən fərqli olaraq pərakəndəsətış kreditlər banklarla müştərilər arasında aparılır.

Hər hansı bir ölkə valyutasının digər bir ölkə valyutası ilə dəyişdirilməsi münasibətləri valyuta bazarında həyata keçirilir. Bu mübadilədəki qiymət valyutanın kursu adlanır. Qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızların bazara çıxarılması həmçinin kredit münasibətlərini özündə birləşdirir. Qiymətli kağızlar bazarında buraxılan sənədlərin və ya qiymətli kağızların müstəqil dəyəri var. Onların alınması, satılması və başqasına verilməsi mümkündür. Bu bazar növü maliyyə bazarının əsasını təşkil edir. Məhz buna görə də bəzən qiymətli kağızlar bazarını maliyyə bazarı adlandırırlar.

1.3.Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun inkişafında dövlətin rolu

Bazar iqtisadiyyatına daxil olan hər bir ölkə öz iqtisadi maraqlarını təmin etmək məqsədi ilə bir sıra iqtisadi tənzimləmələr və iqtisadi islahatlar həyata keçirirlər. Göstərilən kimi bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin iqtisadiyyatlarının inkişaf səviyyəsi onun tənzimləmə siyasətindən aslıdır. Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin ən böyük problemlərindən biri inflyasiyadır. İnflyasiya (ing.inflation,latin.inflatio- şişmə) ölkənin bütün sahələri ilə sıx bağlıdır. İnflyasiya - müəyyən müddət ərzində əmtəə və xidmətlərin keyfiyyəti yüksəlmədən qiymətlərinin artması nəticəsində pulun dəyərdən düşməsi, dəyərsizləşməsidir [14.səh.108].

İnflyasiya həmişə cəmiyyətin problemləli tərəflərindən biri olmuşdur. İlk dəfə inflyasiya metal pulun kağız pulla əvəz olunmasından sonra meydana gəlmişdir.İnflyasiyanı pulun alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi kimi izah etmək olar.Əvvəllər inflyasiya çox nadir hallarda, fəvqaladə hallar zamanı baş verirdi.Misal kim müharibə dövrü keçirən ölkə lazım olandan artıq pul vəsaitləri dövrəyə buraxır. Bu da pulun alıcılıq qabiliyyətini aşağı düşməsi ilə nəticələnirdi. İnflyasiyanın aşağıdakı növləri var.

- Xarakterinə görə
- Qiymətlərin tarazlıq səviyyəsinə görə
- Qiymətlərin artım sürətinə görə

Xarakterinə görə inflyasiyanın iki tipi var:

- Gözlənilən inflyasiya
- Qəflətən baş verən inflyasiya

Gözlənilən inflyasiya zamanı inflyasiyanın baş verməsi əvvəlcədən proqnozlaşdırılır.Bəzi tədbirlər həyata keçirilir.Əmtəə və xidmətlərin qiymətləri qaldırılır.Qəflətən baş verən inflyasiya zamanı isə iqtisadi vəziyyət daha da pisləşir və eyni zamanda əmtəə və xidmətlərin qiyməti birdən-birə yüksəlir. Bu zaman istehsal sferasında çəşqinliqlər baş verir.

İnflyasiya qiymətlərin tarazlıq səviyyəsinə görə iki tipdə qruplaşdırılır.

- Tarazlaşdırılmış inflyasiya
- Tarazlaşdırılmamış inflyasiya

Tarazlaşdırılmış inflyasiya təsərrüfat subyektləri üçün bir o qədər də qorxulu deyil. Bu tip inflyasiya baş verdiyi zaman sahibkarın istehsal etdiyi əmtəə və xidmətlərin qiymətlərini mütəmadi olaraq qaldırmaq lazım gəlir. Ümumi şəkildə götürdükdə isə əmtəə qruplarının qiyməti nisbətən sabit qalır.

Tarazlaşdırılmamış inflyasiya zamanı isə bazar subyektləri üçün heç də ürəyaçan nəticələrlə məhdudlaşmır. Bu tip inflyasiya zamanı isə, investorların daha çox gəlir əldə etməsi üçün öz kapital ehtiyatlarını yatırıraqları sahəni tapmaq heç də asan olmur, hətta mümkünsüz olur.

İnflyasiyanın qiymətlərin artım tempinə görə üç növü var:

- Mülayim inflyasiya(sürünən)
- Sürətli inflyasiya(dördnala çapan)
- İfrat inflyasiya(hiper)

Mülayim inflyasiya zamanı qiymətlər 10%-dən çox artmır. Bu tip inflyasiya faydalı hesab olunur ki, əksər inkişaf etmiş ölkələrdə inflyasiyanın bu tipi mövcuddur.

Bir il ərzində qiymətlərin artım sürəti 10%-dən 20%-ə qədər təşkil edərsə bu inflyasiya sürətli inflyasiya adlanır. Bu tip inflyasiya ölkənin maliyyə-kredit sahəsinə ciddi təsir edərək iqtisadiyyatda gərginliklər yaradır. Bu zaman kağız pul qiymətdən düşür. İnflyasiyanın bu tipi bir sıra ölkələrə o cümlədən, Azərbaycan, Cənubi Asiyaya və Latın Amerikasına ölkələrinə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Qiymətlərin il ərzində 100%-dən çox artması ifrat inflyasiyanı meydana çıxarır. Pulun alıcılıq qabiliyyəti 0-a yaxınlaşır. İfrat inflyasiya zamanı sahibkarlıq, bazar və bank sistemi üçün dağılmaq təhlükəsi yaranır.

İnflyasiyanı doğuran səbəblər çox müxtəlifdir. Bu səbəblər həm daxili, həm də xarici səbəblər ola bilər. Daxili səbəblərə ölkədəki qeyri-stabil maliyyə vəziyyəti və hökumətdə bəzi proseslər səbəb ola bilər. Xarici səbəblərə isə xarici ticarət balansının mənfi saldosu və s. səbəb ola bilər.

İnflyasiyanı yaradan səbəblərə aşağıda qeyd olunanlar aid edilir:

- Azad rəqabətli bazarın inhisarla əvəz olunması (manopoliyanın mövcudluğu)
- Vergi və pul-kredit sahəsində dövlət tərəfindən yalnız siyasətin aparılması
- İqtisadiyyatın hərbiləşməsi
- Gəlirlərin təkrar (yenidən) bölgüsü
- Əmək haqqının əmək məhsuladarlığına görə daha sürətlə artması
- Pul tədavülü qanununa riayət olunmaması və s.

Göründüyü kimi inflyasiya ölkə iqtisadiyyatı üçün təhlükəli sonluqlarla nəticələnə bilər. Dövlət inflyasiyanın qarşısını almaq üçün bir sıra metod və vasitələrdən istifadə edir. Dövlətin antiinflyasiya siyasəti birbaşa və dolayısı metodlar vastəsi ilə həyata keçirilir. Birbaşa metodlara aiddir:

- Dövlətin qiymət tənzimlənməsi
- Dövlət tərəfindən maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi
- Kredit sisteminin tənzimlənməsi
- Dövlət tərəfindən müəssisə və təşkilatlarda çalışanların əmək haqqının tənzimlənməsi

Dolayısı metoda isə aşağıdakı qeyd olunanlar aid edilir:

- Kommersiya banklarının fəaliyyətlərinin mərkəzi bank tərəfindən tənzimlənməsi
- Mərkəzi bankın ölkənin ümumi maliyyə ehtiyatlarına nəzarət etməsi
- Digər kommersiya banklarının hesablamalarının mərkəzi bank tərəfindən tənzimlənməsi

Bütün bunlarla yanaşı pul-kredit siyasətindən də istifadə edilir ki, bu siyasət ölkəni böhranlı vəziyyətdən çıxmağa kömək edərək ölkə iqtisadiyyatının yenidən inkişaf etməsinə köməklik edir. Bu siyasət ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsində istifadə edilən ən qədim metodlardan hesab etmək olar. Dövlət istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələrə kömək və ya güzəştli kreditlərlə onların istehsal gücünün artırılmasında əvəssiz rol oynaya bilər. Yeni müəssisələrin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi, bir sıra maliyyə təşkilatları tərəfindən kreditlərin verilməsi bu tip müəssisələrin inkişafına köməklik edir. Sahibkarlara kömək fondu vəsaitləri hesabına 100-lərlə sahibkarın maliyyə çatışmazlığını təmin edərək onların istehsal gücünün

artması eyni zamanda dövlət iqtisadiyyatının inkişaf etməsinə köməklik göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı dövlət tərəfindən tənzimlənməyə ən çox ehtiyacı olan sahələrdən biri maliyyə bazarıdır. Əgər dövlət maliyyə bazarına müdaxilə etməsə və ya tənzimləmə siyasətini yeritməsə, onda cəmiyyət üçün heç də xoş olmayan hallar ortaya çıxa bilər. Dövlətin tənzimləmə siyasəti bir sıra dövlət idarələri tərəfindən həyata keçirilir. Dövlətin tənzimləmə siyasəti aşağıdakı məsələlərin həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

- İncəsənətçilər üçün lazımı informasiya ehtiyatının çoxalması;
- Maliyyə vasitəçilərinin sığortalanması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;
- Dövlət tərəfindən həyata keçirilən pul-kredit siyasətinə nəzarətin yaxşılaşdırılması.

Biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki və ya hüquqi şəxslərin bir sıra iqtisadi ünsürlərlə yanaşı informasiya ehtiyatlarının da olması onlar üçün çox vacib bir məsələdir. Düzgün informasiya olmasa investitorlar öz investisiyalarını yalnız sahəyə yönəldərlər ki, bu da onların səmərə əldə etməsinə maneçilik yaradar. Ona görə də dövlətin maliyyə bazarını tənzimləməsi nəticəsində investitorlara düzgün informasiyaların çoxalmasına şərait yaranması onların fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əks təqdirdə onların şübhəli informasiyalar əsasında qəbul etdikləri qərarların səmərəsi şübhə doğuracaqdır. Maliyyə bazarının tənzimlənməsində dövlətlə yanaşı bir sıra maliyyə nəzarəti orqanları da tənzimlənmədə iştirak edirlər. Dövlət onları lisenziyalaşdıraraq və fəaliyyətlərini vaxtaşırı yoxlayaraq qəfildən ortaya çıxan mənfi xarakterli halların qarşısını alır. Misal üçün ABŞ-ın maliyyə bazarının tənzimləmə orqanlarına;

- Qiymətli kağızlar və birjalar üzrə komisiya;
- Pul tədavülünün baş nəzarətçisi;
- Ştat səviyyəli banklar və sığorta komissiyaları;
- Milli kredit ittifaqları admistrasiyası;
- Depozitlərin sığortalanması üzrə federal korporasiya və s. orqanlar aiddir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçid iqtisadiyyatını yaşayan ölkələrdə bu tip

tənzimləyici orqanlar yoxdur. Buda öz təsirini mənfi tərəfdən biruzə verir. Çox vaxt keçid dövrü yaşayan ölkələrdə əmanətlərin qaytarılmasında, əmanətlərin tam olaraq sığortalanmasında bir sıra problemlər ortaya çıxır. Bunu yerli nəzarət orqanlarının olmaması ilə yaxud zəif fəaliyyəti ilə əlaqələndirmək olar.

Müasir şəraitdə ölkəmiz üçün kiçik müəssisələr öz fəaliyyətləri ilə iqtisadiyyatın sağlamlaşdırılmasında o qədər də yüksək fəaliyyət göstərmirlər. Keçmiş Sovet dövlətinə daxil olan ölkələrdəki müəssisə və təşkilatlar müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərmirdilər. Onlar bir-birləri ilə əlaqəli fəaliyyət göstərərək iqtisadiyyatın inkişafına təkan verən əsas qüvvələrdən hesab edilirdilər. Kiçik müəssisələrin inkişafına təsir edən amillərdən biri də qeyd etdiyimiz kimi kreditləşmədir. Çox vaxt isə kreditlər girovlar və ya təminat məktubları vasitəsi ilə verilir. Yeni fəaliyyətə başlayan kiçik müəssisələr isə çox vaxt bu məktubları təmin edə bilmir. Hazırkı dövüdə xüsusən kiçik müəssisələrə xidmət edən banklar istisnaly təşkil edir. Bu baxımda kiçik müəssisələr maliyyə baxımından daha çətin vəziyyətdədirlər. Dünya təcrübəsində isə inkişaf etmiş ölkələr xüsusi ilə Qərbi Avropa və ABŞ da kiçik və orta müəssisə, firma və təşkilatlar üçün xüsusi kredit strukturları fəaliyyət göstərir ki, bunlar da maliyyə-kredit yardımı vasitəsi ilə bu tip müəssisələrə köməklik göstərirlər. Lazımı maliyyə ehtiyatları olan müəssisə isə daim inkişaf haqqında düşünür və öz rəqibləri ilə necə rəqabət apara biləcəyini fikirləşir. Bu iqtisadiyyatın inkişafının əyani nümunəsidir. Hazırda qərb ölkələrinə inteqrasiya edən ölkəmiz üçün də bu sahənin inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzindədir.

Ümumiyyətlə beynəlxalq təcrübələr göstərir ki, dövlət sahibkarlığın formalaşması üçün aşağıda qeyd edilən funksiyaları həyata keçirməlidir:

- Bütün istiqamətlərdə yalnız dövlət hesabına sahibkarlıq subyektlərinin formalaşmasına imkan yaratmaq və onlar üçün əlverişli mühit formalaşdırmalıdır.
- Mülkiyyətin dövlətsizləşdirilməsinə, elmi-texniki yeniliklərin naliyyətlərinin, texnika və texnologiyanın fasiləsiz yeniləşməsi mühitinin yaradılması.
- Yeni sahibkarlığın yaradılması üçün məqsədəuyğun istiqamətlərin verilməsi və həmçinin əmtəə və xidmətlər təklifinin sabit artımını təmin etmək.

***Maliyyə-kredit infrastrukturunun formalaşmasına
dövlət dəstəyi***

<i>Ölkə prezidentinin fərmanları</i>	Təsərrüfat subyektlərinin maliyyələşdirilmə mənbələri	Ölkənin kredit aldığı xarici bank və təşkilatlar
1.«Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları"	1.AR-nin Sahibkarlara Kömək Milli Fondu	1.Dünya Bankı
2.«2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikası əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı"	2.İcraçı kredit təşkilatı	2.EU-TASIS
3.«2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf dövlət proqramı"	3.Kommersiya bankları	GTZ
	4.Aqrar-kredit fondu və s.	İFAD

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin rəsmi saytının [45] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Dövlət tərəfindən sahibkarlığa kömək fondu çoxprofilidir. Amma bütün hallarda bu dəstək vastəsi ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Ölkəmizdə müxtəlif tip sahibkarlıq formalarının inkişafı üçün əlverişli şərait olmasına baxmayaraq bu fəaliyyətlə məşğul olanların sayı qat-qat azdır. Bu sahənin inkişafına dövlət dəstəyi kimi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

- Dövlət hesabına uzunmüddətli, zəmanətli kreditlərin verilməsi
- Vençur Kapital Fondunun dövlət tərəfindən yaradılması

Vençur Kapital Fondu kiçik və orta sahibkarlıq üçün innovasiya layihələrinin reallaşdırılmasının maliyyələşdirilməsini təmin edir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA BİZNES İNFRASTRUKTURUNUN MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ SOSIAL İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

2.1. Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun mövcud vəziyyəti və inkişaf dinamikası

Respublikamızda həyata keçirilən bir sıra islahatların nəticəsi olaraq iqtisadiyyat öz inkişaf yolunda müəyyən mərhələyə gəlib çatmışdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin daha da genişlənməsi və ölkə iqtisadiyyatının inkişafının təmin edilməsi üçün maliyyə bazarının formalaşması vacib bir məsələyə çevrilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, respublikamızda maliyyə bazarının formalaşması ölkəmizdə siyasi sabitlik yarandıqdan sonrakı dövrə təsadüf edir. Artıq 1995-ci ildə ölkəmizdə maliyyə bazarı tam formalaşmışdır. 1998-ci ildə ölkəmizdə 79 kommersiya bankı, çoxlu sayda sığorta şirkətləri, kredit təşkilatları, 547 səhimdar cəmiyyət həmçinin 4 birja fəaliyyət göstərirdi. 1998-ci ildən sonra respublikamızda maliyyə alıcısı olaraq müəssisə və təşkilatlar dövləti üstələməyə başlamışdır. Buda inkişafın sürətlənməsini göstərən əyani misal idi.

Maliyyə bazarının əsas tərkib hissəsi olan Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi 1998-ci il 30 dekabr tarixində prezidentin verdiyi fərman əsasında yaradılmışdır. Azərbaycan Respublikasında banklar Qiymətli Kağızlar Bazarının mühüm bir iştirakçısı hesab olunur. Banklar əsas fəaliyyət olaraq qiymətli kağızlar buraxmaq, almaq, satmaq, qiymətli kağızlar üzərində əməliyyatlara vasitəçilik etmək eyni zamanda bazara qiymətli kağızlara investisiya qoymaq prosesini həyata keçirirlər.

Onu da qeyd edək ki, banklar fond əməliyyatlarını müəyyən olunmuş qaydalar əsasında həyata keçirirlər. Bu zaman aşağıdakı göstəricilər nəzərə alınmalıdır.

- Aparılan əməliyyatları həyata keçirən mütəxəssislər xüsusi sertifikat və lisenziya almış şəxslər olmalıdır.
- Banklar bir qayda olaraq Milli Depozit Mərkəzinin nümayəndələrinin iştirakı ilə depozitor fəaliyyət ilə məşğul ola bilərlər.
- Aparılan fond əməliyyatları qanunvericilikdə göstərilən qaydalara ziddiyyətlik təşkil etməməlidir.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarı subyektləri sırasına Bakı Fond Birjasıda aid edilir. Bakı Fond Birjası 2000-ci ildə qapalı səhmdar cəmiyyət formasında yaradılmış kommersiya təşkilatıdır. Bakı Fond Birjasının əsas məqsədi Respublikada mütəşəkkil bir fond bazarının formalaşmasından ibarətdir və hal-hazırda tərkibinə 20 səhmdar daxildir.

V.İ.Koesnikovun fikrincə “bazar iqtisadiyyatı maliyyə bazarının fəaliyyət və inkişafını özü tələb edir”. Məlumdur ki, maliyyə bazarı iqtisadiyyatın inkişaf və stimullaşdırılmasına təkan verən ən mühüm amillərdən biri hesab olunur. Maliyyə bazarı bir sıra funksiyaları yerinə yetirir ki, bu amil də onun iqtisadi rolunu daha aydın şəkildə təzahür etməyə imkan verir. Bu funksiyalara aşağıda qeyd edilən amilləri misal göstərmək olar.

1. Bazar iştirakçıları tərəfindən təqdim olunan maliyyə alətlərinin hər hansı bir real satış və alış qiyməti məhz maliyyə bazarı vasitəsi ilə müəyyən edilir. Bu funksiya maliyyə bazarının əsas funksiyalarından biri hesab olunur.

2. Bazar vasitəsi ilə iki tərəfin, yəni hər hansı bir maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı olan tərəf ilə, artıq pul vəsaitləri olan tərəfin bir birləri ilə əlaqələndirilməsini həyata keçirir.

3. Maliyyə bazarı vasitəsi ilə investorlar öz sərmayələrini yatırmaq üçün ən optimal variant seçmək hüququ əldə edirlər ki, bu istər ölkə daxilində istərsə də xarici ölkələrdə ola bilər. Bu amil investorlara daha çox gəlirli sahələrə yatırım etmə imkanını verir.

4. Məlum olduğu kimi maliyyə bazarının əsas funksiyalarından biri də bazar iştirakçıları tərəfindən maliyyə vəsaitlərinin əldə olunması və eyni zamanda da yerləşdirilməsində bir sıra xərclərin azaldılmasından ibarətdir. Bu xərclərə misal olaraq informasiya xərclərini, əlavə araşdırmanın tələb etdiyi xərclərin minimuma endirilməsini göstərə bilərik.

Maliyyə bazarının inkişaf etməsinə səbəblərdən biri də müxtəlif təşkilati-hüquqi qarşılıqlı fəaliyyəti təşkil edir. Maliyyə bazarı mənbələrin aid olmasına görə iki qrupa bölünür:

- Milli (Daxili) maliyyə bazarı
- Dünya maliyyə bazarı

Milli (Daxili) maliyyə bazarının əsas vəsaitləri ölkənin daxili maliyyə vəsaitlərinə əsaslanan bir bazardır. Dünya maliyyə bazarı isə milli bazarların bir birləri ilə sıx əlaqəsinin məcmusudur. Yəni dünya maliyyə bazarı konkret vahid bazar deyil. Maliyyə bazarının tərkibinə: kapital bazarı, pul bazarı, sığorta bazarı, qiymətli kağızlar bazarı, lizinq bazarı və s. daxildir.

Kapital bazarı uzunmüddətli maliyyə və investisiya mənbələrinə çıxış imkanı verən bazar növüdür. Kapital bazarının aşağıda qeyd edilən 3 əsas iştirakçısı mövcuddur.

- Emitentlər
- Maliyyə vasitəçiliyi
- İnvestorlar

Qeyd edək ki, emmitentlər özlərinin həyata keçiriləcək olan əməliyyatlarını maliyyələşdirmək üçün qiymətli kağızlar üzərində bir sıra əməliyyatları həyata keçirən, o cümlədən hazırlayıb, qeydə alıb və satan şəxslərdir.

Maliyyə vasitəçiləri – investorlar və emmitentlərin görüşünü təşkil edən vasitəçi təşkilatlardır. İnvestorlar bir növ emmitentlərin təminatçısı rolunu oynayan şəxslərdir. Belə ki, emmitentlərin buraxmış olduğu qiymətli kağızlara yatırım edərək emmitentləri lazım olan kapitalla təmin edən şəxslərdir.

Bildiyimiz kimi maliyyə bazarının pul və kapital bazarına bölgüsünün əsasını maliyyə alətlərinin tədavül müddəti təşkil edir. Qabaqcıl iqtisadi inkişafa malik olan ölkələrin təcrübəsində göstərilir ki, maliyyə alətlərinin tədavül müddəti bir ildən az olarsa bu pul bazarının aləti kimi qiymətləndirilməlidir. Kapital bazarının alətlərinə isə uzunmüddətli alətlər aid edilir ki, burada adətən 5 ildən artıq müddət nəzərdə tutulur.

Pul bazarı alətləri adətən bir sıra biznes sahələrini və dövlət təşkilatlarını likvid vəsaitlə təmin edir. Bu bazardan fərqli olaraq kapital bazarı investisiyalaşma ilə əlaqədardır. Sözügedən pul bazarı alətlərinə aşağıda qeyd edilənlər aiddir.

- Bank aspektləri,
- Bankların depozit sertifikatları,
- Xəzinə vekselləri

Azərbaycanda pul bazarı alətlərinə:

- Mərkəzi Bankın notları
- Qismüddətli dövlət isteqrazları
- REPO aid edilir.

“REPO əməliyyatı” – Mərkəzi Bank tərəfindən Milli Bankdan qiymətli kağızların alınması və Milli Bankın müvəkkil bankdan isteqrazları almaq, Milli Bankın isə nəzərdə tutulan isteqrazları əməliyyatda iştirak edən müvəkkil bankdan geri satın almaq öhdəliyini (REPO-nun bağlanması) rəsmiləşdirilməsi prosesidir.

“Əks REPO əməliyyatı” – Milli Bankın müvəkkil bankdan qiymətli kağızların alışı və eyni zamanda müvəkkil bank tərəfindən qiymətli kağızların alınması, müvəkkil bankın isə qiymətli kağızları Milli Bankdan satın almaq öhdəliyini rəsmiləşdirən maliyyə əməliyyatıdır. Burada sözügedən müvəkkil bank Milli Bank ilə REPO sazişini bağlayan bankdır.

REPO/əks REPO-nun bağlanma qiymətlərini hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir.

$$P_s = P_o * (1 + (Q * T) / 360); \quad (2.1)$$

Burada:

P_s – Əməliyyatların bağlanması qiymətli,

P_o – Hər hansı bir əməliyyatın açılması qiyməti,

Q – REPO-nun adi illik faiz dərəcəsi,

T – REPO-nun açılması vaxtı və bağlanması vaxtı arasındakı günlə olan dövrüdür.

Sığortanı hər hansı bir xoşagəlməz hadisədən müdafiə üsulu adlandırsaq yanılmarıq. Sığortanın tarixi çox-çox əvvəllərə təsadüf edir. İlk sığorta şirkəti 1424-cü

ildə Genuya şəhərində yaradılmışdır. Sığorta işi haqqında ilk qanun 1435-ci ildə qəbul edilmişdir. Zaman keçdikcə sığorta bazarı dahada təkmilləşərək inkişaf etmişdir. Hal-hazırda yüzlərlə sığorta şirkəti mövcuddur. Sığortanı zəruri edən aşağıdakı səbəblər mövcuddur:

- Risk dərəcəsinin azaldılması
- Zərərin ödənilməsi
- Dövlət büdcəsində sığorta təşkilatlarının gəlirlərinin bir qisminin cəmlənməsi
- İnvestisiya fəaliyyətində sığorta fondunun iştirakı

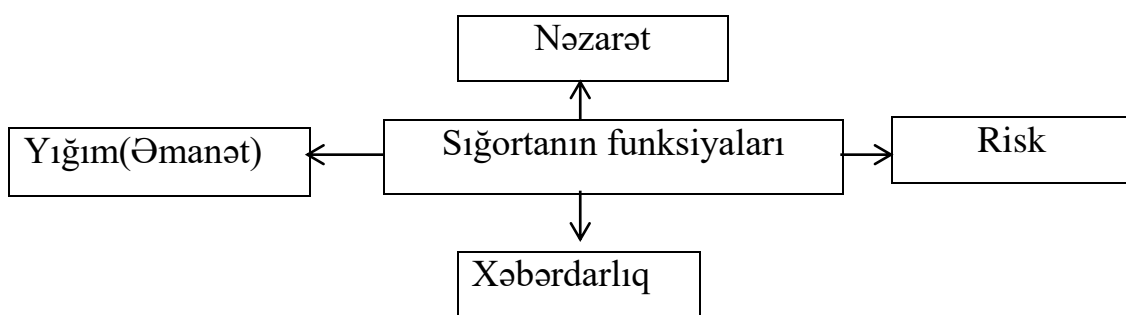
Qeyd edək ki, sığortanın aşağıdakı 4 funksiyası var və asılıq sxem olaraq da göstərilmişdir:

- Yığım (əmanət) funksiyası
- Nəzarət funksiyası
- Risk funksiyası
- Xəbərdarlıq funksiyası

Keçid dövrünü yaşayan, hələ lazımı inkişaf səviyyəsinə tam çatmamış ölkəmizdə sığortanın qeyd edilmiş olan 4 funksiyası bazarda bir-birlərindən asılı şəkildə fəaliyyət göstərir.

Sxem 2.1.

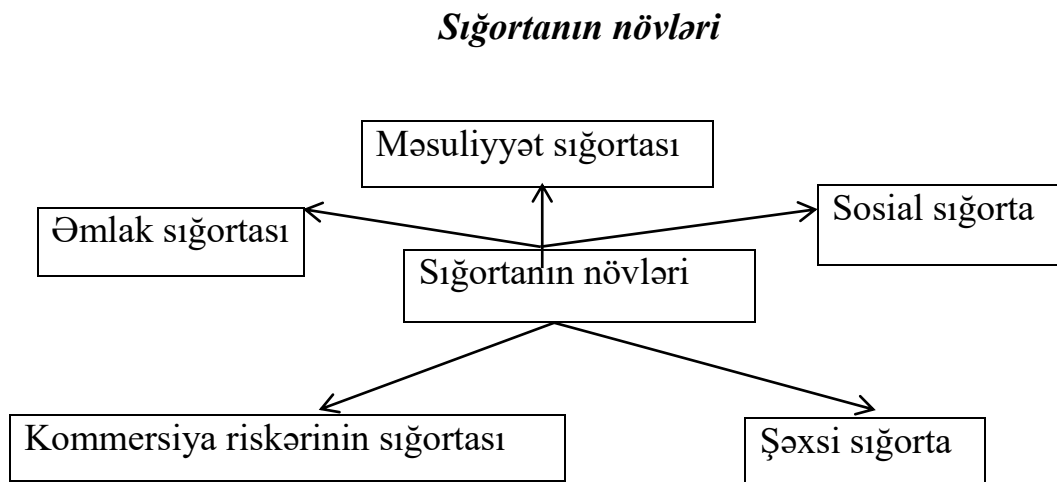
Sığortanın funksiyaları

Mənbə: B.A.Xankişiyev – “Sığorta fəaliyyətinin əsasları”, Dərslik.Bakı şəh-2006,[36,səh-16].

Azərbaycan Respublikasının “Sığorta haqqında” qanununa əsasən sığorta: həyat və qeyri-həyat olmaqla iki hissədən ibarətdir. Sığortanın növləri aşağıdakı sxemdə olduğu kimidir.

Sxem2.2.

Mənbə: B.A.Xankişiyev – “Sığorta fəaliyyətinin əsasları”, Dərslik. Bakı şəh-2006,[36,səh-15].

Azərbaycanda sığorta fəaliyyəti 3 mərhələni əhatə edir:

- 1917-ci il Oktyabr İnkilabından əvvəlki dövr
- İnkilabdan sonrakı dövr(1917 - 1990)
- 1990-cı ildən indiki dövrə qədər.

1910-cı ildə 18, 1912-ci ildə bu göstərici bir qədər artıraraq 30 olmuş, 1991-ci ildə isə artıq Bakıda bu göstərici ikiqat artıraraq 62 sayda sığorta cəmiyyəti fəaliyyət göstərməyə başlamışdır.İndiki dövüdə respublikada 27 sığorta şirkəti fəaliyyət göstərirki bunlardanda 24-ü qeyri-həyat sığorta şirkəti, 3-ü həyat sığorta şirkətləridir.2015-ci ildə Azərbaycandakı 27 sığorta şirkəti balansı hesabında təxminən 443 milyon manat sığorta haqqı toplanıb.Bu göstəricini kifayət qədər böyük göstərici hesab etmək olar.Bu isə 2014-cü il ilə müqayisədə 3,2% çoxdur. Qeyd etmək lazımdır ki,2015-ci ildə sığorta bazarının 26,3%-i və ya 116,5 milyon manatı həyat sığortasının payına düşmüş buda ötən illərlə müqayisədə xüsusi artım göstəricisi kimi qəbul etmək olar.

2016-cı ildə yanvar-iyul aylarında sığortaçılar tərəfindən 101,4 milyon manat ödəniş reallaşdırılıb ki, bu göstərici 2015-ci illə müqayisədə 10,1% çoxluq təşkil edir. 2016-cı ilin yanvar-iyun aylarında olan rəsmi məlumatlara görə Respublikada fəaliyyət göstərən 25 sığorta şirkətinə 285.35 milyon manat sığorta ödənişləri edilmişdir ki, bu da ötən ildəki sığorta haqqı ödənişi göstəricilərindən 17.7% və ya 43 milyon manat daha çox ödəniş haqqı deməkdir. Aşağıdakı cədvəldə 2016 cı ilin sığorta şirkətlərinin yanvar-iyul aylarına olan göstəriciləri verilmişdir. Bu göstəricilərə əsasən Respublikada sığorta sahəsində ödənişlərə görə ilk 3 yeri: “Paşa Sığorta” Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, “Atəşgah Həyat” Sığorta Şirkəti Açıq Səhmdar Cəmiyyəti və “Paşa Həyat Sığorta” Açıq Səhmdar Cəmiyyətləri tutur.

Verilmiş cədvəldə 2015-cı il və 2016-cı ilin sığorta şirkətlərinin sığorta haqları və eyni zamanda bu illər arasındakı dəyişmə təhlil edilərək göstərilmişdir.

Sığorta şirkətlərinin ayrı-ayrı illərdəki göstəricilərinin təhlili

	2015	2016	İl ərzində
Sığortaçı şirkətin adı	Sığorta haqları	Sığorta haqları	Sığorta haqları dəyişimi
Cədvəl 2.1.-in ardı			
“AXA MBASK” Sığorta Şirkəti ASC	8934078,13	11390966,11	2456887,98
“Alfa Sığorta” ASC	2635748,58	1019840,50	-1615908,08
“A-Qroup Sığorta Şirkəti”ASC	2811732,05	2434943,04	-376789,01
“Atəşgah” Sığorta Şirkəti ASC	26299363,54	21328042,32	-4971321,22
“Atəşgah Həyat” Sığorta Şirkəti ASC	21660887,97	19956368,71	-1704519,26
“Ata Sığorta” ASC	522008,58	4776151,24	4254142,66
“Az Sığorta” ASC	16616524,47	10591063,26	-6025461,21
“Azərqarant Sığorta” ASC	135931,00	195444,31	59513,31
“Bakı Sığorta” ASC	1720505,75	627330,76	-1093174,99
“Başak İnam Sığorta Şirkəti” ASC	634904,00	417884,84	-217019,16
“Beynəlxalq Sığorta Şirkəti” ASC	8582702,09	3516608,20	-5066093,89
“Buta Sığorta” ASC	1272112,65	593950,50	-678162,15
“Günay Sığorta” ASC	460135,00	1347409,50	887274,50

“Mega Sığorta” ASC	11335150,85	13803271,64	2468120,79
“Paşa Həyat Sığorta” ASC	32782386,12	45029690,57	12247304,45
“Paşa Sığorta” Şirkəti ASC	39469548,99	64610892,59	25141343,60
“Azərbaycan Sənaye Sığorta” ASC	4946408,08	2702307,24	-2244100,84
Azərbaycan Respublikası DSK Şirkəti	194850,75	32696541,00	32501690,25
“İPƏK YOLU SIĞORTA” ASC	8795383,28	10055497,55	1260114,27
“Əmrah Sığorta” ASC	450668,53	44551,68	-406116,85
“Qala Həyat” Sığorta Şirkəti ASC	11430401,67	16947738,00	5517336,33
“Rəvan Sığorta” ASC	900446,99	546218,84	-354228,15
“Standard Insurance” Sığorta Şirkəti ASC	9594862,27	12523236,69	2928374,42
“Xalq Sığorta” ASC	4223439,63	4745215,83	521776,20
“Qala Sığorta” ASC	0,00	3447601,00	3447601,00
Yekun	24 239 813	285348765,9	261108952,45

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Sığortaçılar Assosiasiyasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır[50]

Sığortanın icbarı sığorta növünün Avropa ölkələri ilə müqayisə etsək ölkəmizin sığorta haqqına görə sonuncu yerlərdə olduğunu görürük. Avropada avtomobillərin icbari sığorta üzrə ən çox sığorta haqqı il ərzində 431 avro ilə İtaliya və İsveçrədədir. Avstriya və Almaniyada isə müvafiq olaraq 258 avro və 214 Avro təşkil edir. Şərqi Avropa ölkələrində Qərbi Avropa ölkələrinə nisbətən sığorta haqqları daha aşağıdır. Məsələn; Slovakiyada 136 avro, Polşada 103 avro, Xorvatiyada isə 196 avro təşkil edir.

Onuda qeyd edək ki, sığorta haqqlarını göstərəkən ölkədə adambaşına düşən ÜDM-un həcmi də nəzərə almaq lazımdır.

Borc alətləri bazarı bir sıra dövlət və özəl şirkət və müəssisələrlə müxtəlif növ borc alətləri vasitəsi ilə borc əldə etməyə şərait yaradan bazardır. Maliyyə bazarının bir qolunda qiymətli kağızlar bazarıdır. Respublikamızda qiymətli kağızlar XIX əsrin 80-ci illərində yaranmağa başlamışdır. “Qiymətli kağızlar üzrə fəaliyyətin əsas

növlərindən biri fond alətlərinin birinci bazarda yerləşdirilmsini təmin etməkdir. [27.səh.117].

Qeyd edildiyi kimi qiymətli kağızlar bazarı qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirir. Qiymətli kağızlar bazarı bir neçə funksiyaları həyata keçirirki bu ümumibazar funksiyalara aşağıdakılar aid edilir.

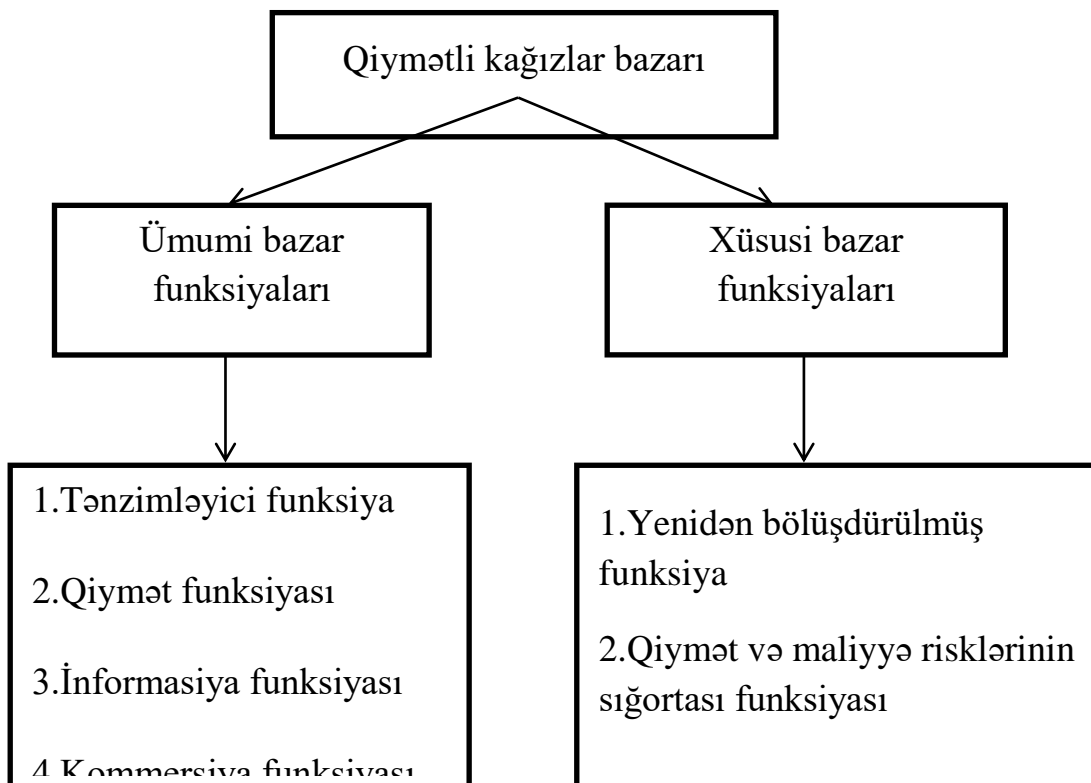
- Tənzimləyici funksiya
- Qiymət funksiyası
- İnformasiya funksiyası
- Kommersiya funksiyası

Bundan əlavə olaraq qanuni xüsusiyyətlər baxımından qiymətli kağızları bir neçə qrupa bölmək olar. Bu qruplara aşağıda qeyd edilən bölmələr aid edilir.

1. Dövlət QKB
2. Özəl QKB
3. Qarışıq xüsusiyyətli QKB

Sxem 2.3.

Qiymətli kağızlar bazarının quruluş sxemi

Mənbə: F.Ş.Kaşiyeva – “Pul,kredit,banklar”, metodik vəsait.Baki_2011[27.səh.109]

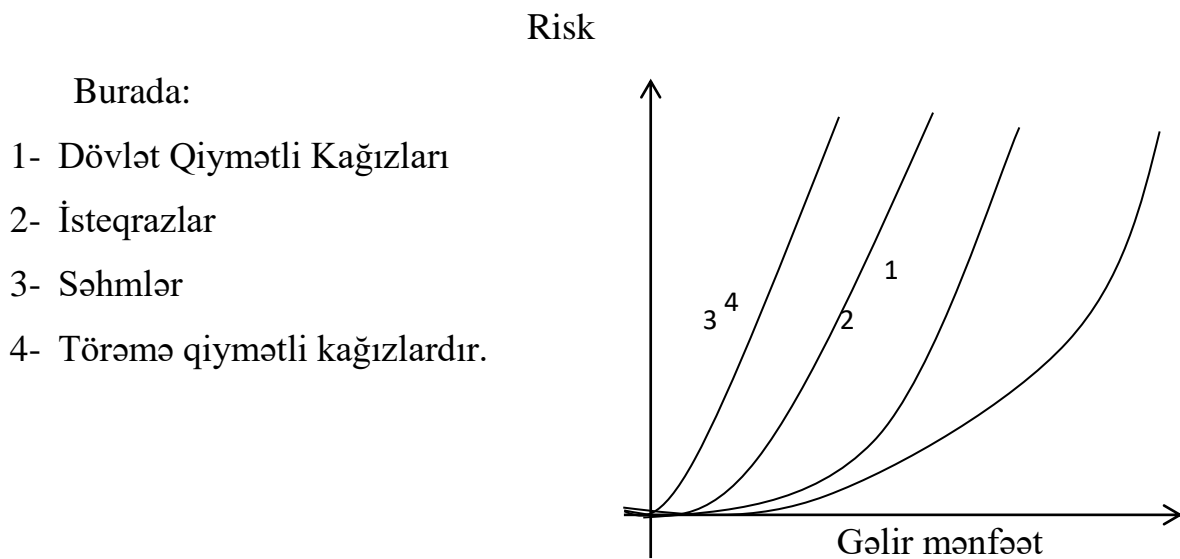

Qeyd edilən qrupların izahı olaraq deyə bilərik ki, dövlət QKB-1 rəsmi dövlət orqanları tərəfindən idarə edilən, özəl QKB-1 isə qeyri-rəsmi təsisçilər tərəfindən idarə edilən QKB-dır. Qarışıq xüsusiyyətli QKB-ının təsis edilməsi və qaydalarının müəyyən edilməsində hər iki tərəf yəni həm dövlət həm özəl təsisçilər çıxış edirlər.

Bütün bunlarla yanaşı qiymətli kağızların ən mühüm rollarından biri lazım olan maliyyə vəsaitlərinin tez və ucuz cəlb edilməsini təmin edir. Misal olaraq göstərək ki, tutaq ki, hər hansı bir müəssisənin əməliyyatları yerinə yetirmək üçün maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı var. Bu zaman müəssisənin iki yolu var ya banka gedib lazımı vəsaiti almaq üçün müraciət edəcək ya da isteqrazlar buraxıb investora sataraq lazımı maliyyə vəsaitinin cəlb olunma xərcini azaldacaq. Qeyd etmək lazımdır ki, qiymətli kağızlar risk dərəcəsinə görə dəyişir. Belə ki, qiymətli kağızların gəlirliliyi artdıqca onların risk dərəcəsidə artır.

Qrafik 2.1.

Qiymətli kağızlarda gəlirlə riskin asılılıq qrafiki

Mənbə: Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi saytı (www.scs.gov.az) [48].

Qiymətli kağızların iqtisadiyyata böyük fayda verən bir bazar olması bu sahənin tənzimlənməsini zəruri edir. Bu bazarın tənzimlənməsində iki metod və ya üsuldan istifadə edilir:

- Dövlət tərəfindən tənzimləmə
- Peşəkar iştirakçılar tərəfindən tənzimləmə

Dövlət tərəfindən tənzimləməyə qanunvericilik aktları, qərarlar, fərmanlar və digər hüquqi sənədlər aid edilir. Bunlar hüquqi təminatla aid olan tənzimləmədir. Normativ tənzimləmələrə misal olaraq “Səhmdar cəmiyyətləri haqqında”, “İnvestisiya fondları haqqında”, “Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət komitəsinin sənədlərini” və s.-i misal göstərmək olar.

Respublikamızda QKB-nın tənzimlənməsi işinə Maliyyə Nazirliyi, Milli Bank və QKDK-sı baxır. Bu dövlət orqanları sırasında əsas yeri 26 iyul 1999-cu ildə ölkə başçısının fərmanı ilə yaradılmış QKDK-ı tutur.

2016-cı ildə yanvar-iyun aylarında olan iqtisadi göstəricilərə əsaslanıb iqtisadi inkişafın sürətlənməsindən danışmaq olar. 2015-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 2016-cı ildə ölkədə pərakəndə ticarət 1,9% artaraq 13,8044 milyon manat təşkil etmişdir. İstehlak mallarının 11%-i hüquqi statuslu özəl müəssisələrdə, 53,8%-i sahibkarlara məxsus müəssisələrdə, 35,1%-i isə əmtəə bazarlarında satılmışdır. Respublikada hər bir istehlakçı ay ərzində orta hesabla 239,4 manatlıq əmtəə almışdır ki, buda 2015-ci illə müqayisədə 29,5 manat çoxluq təşkil edir.

Qeyd edək ki, 2016-cı ilin yanvar-sentyabr dövründə pərakəndə ticarətdə satılmış tütün, içki və ərzaq məhsullarının satışı 2015-ci ildəki göstəricilərə nisbətən 3,1% artaraq 10504,1 milyon manat olmuşdur. Qeyri-ərzaq məhsullarının satışı isə ötən ildəkindən 0,9% artaraq 10582,2 milyon manat təşkil etmişdir.

Maliyyə bazarının tərkib hissələrindən biri də lizinq bazarıdır. Lizinqdə maşın və avadanlıqların, bir sıra texniki vasitələrin, nəqliyyat vasitələrinin başqa birinə istifadəyə verilməsi əməliyyatları həyata keçirilir. Lizinq əməliyyatları zamanı 3 tərəf iştirak edir:

- İstehsal edən tərəf
- İcarəyə verənlər (lizinq şirkətləri)
- İcarəyə götürən təşkilat və ya firmalar.

Məlumdur ki, lizinq bazarı hər üç iştirakçı tərəf üçün çox sərfəli bir bazar növüdür. Lizinq şirkətləri istehsalçı firmadan lazım olan avadanlıq və digər vəsaitləri istehlakçıya icarəyə verməklə mənfəət əldə edir.

Müasir dövrümüzdə lizinqin aşağıdakı növləri var:

- Əməli lizinq
- Beynəlxalq lizinq
- Vendar-lizinq
- Procekt-lizinq
- Lizinq Bek

Əməli lizinqə misal olaraq avtomobillərə, avadanlıqlara xidmətlərin göstərilməsi, müxtəlif ev işlərinin görülməsi və s. aiddir. Qeyd edək ki, lizinqin bu forması Yaponiyada və ABŞ-da daha geniş yayılmışdır.

Beynəlxalq lizinqə isə bir ölkədəki lizinq şirkətinin başqa bir ölkədə yerləşən bir müəssisəyə maşın və avadanlıqların pulla satın alınbıcarəyə verilməsi aid edilir.

Vender lizinq formasında hər hansı bir lizinq şirkətinin xaricdəki filialının öz satış firmalarından götürdükləri avadanlıqları başqa ölkədəki sahibkarlara verməsidir.

Procekt lizinq lazımı maşın və avadanlıqların uzunmüddətli icarəsidir. Liz-Bek şirkətlərinin əsas fəaliyyəti isə bir ölkədəki istehsalçıdan nəğd pulla maşın və avadanlıqları alıb daha sonra müəyyən möhlətə qaytarmaq şərti ilə onun özünə satır.

Lizinq bazarı maliyyə-kredit infrastrukturunda mühüm yer tutması və eyni zamanda bəzi makroiqtisadi göstəricilərə təsir etməsi bu bazar növünə dövlət diqqətinin yetrilməsinin vacibliyini göstərir. Lizinqin iqtisadi cəhətdən aşağıdakı üstünlükləri vardır:

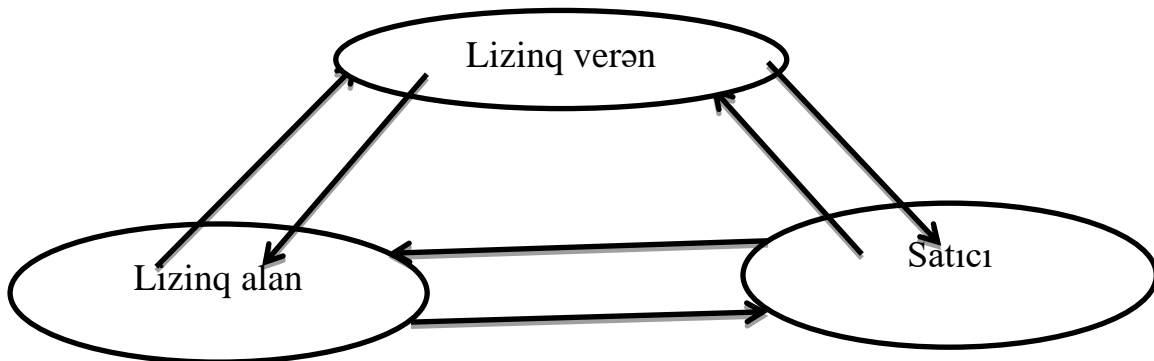
- Maliyyə bazarında rəqabətin güclənməsinə şərait yaradır
- İqtisadiyyatda kapital qoyuluşunu artırır
- Avadanlıqların satışının artmasına xidmət edir

Hazırki dövrdə Azərbaycanda lizinq bazarı inkişaf etməkdə olan bir bazar növüdür. Hazırda ölkədə “Qafqaz lizinq”, “AĞ lizinq”, “Azərlizinq”, “Ata lizinq”, “Muğan lizinq”, “Uni lizinq” kimi lizinq şirkətləri fəaliyyət göstərir.

Lizinqin hər 3 iştirakçısı ilə qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı sxemdə verilmişdir.

Sxem2.4

Lizinq iştirakçılarının qarşılıqlı əlaqəsi

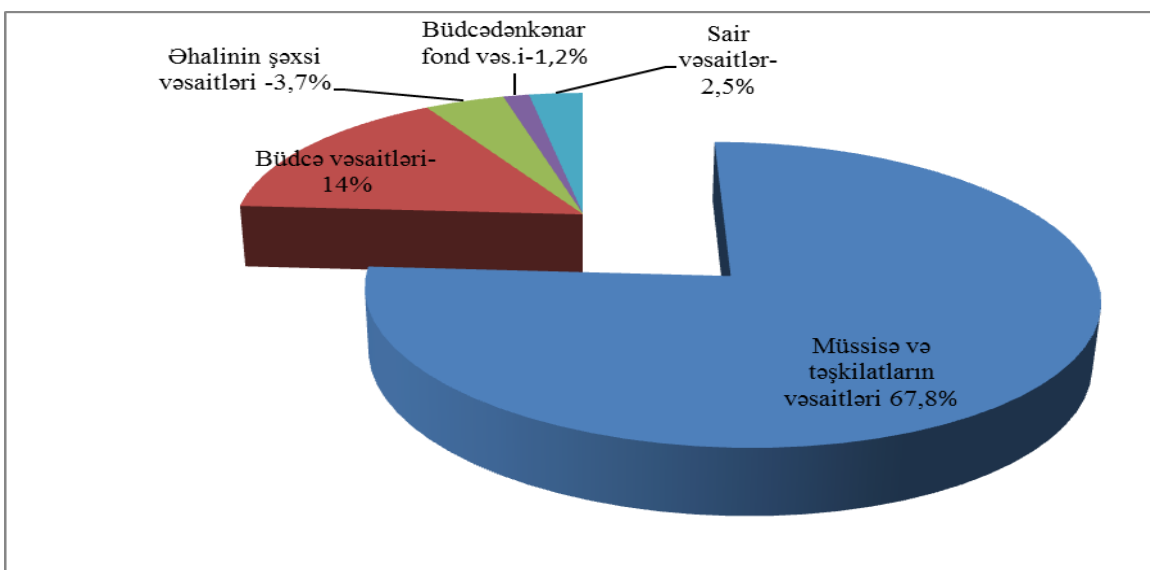

Mənbə: “Biznesin Təkili və İdarə edilməsi” dərslik, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı.Bakı _2011[19,səh-18].

90-cı illərdə xarici İEÖ-in iqtisadiyyatına kapital qoyuluşu: ABŞ-da 26-31% , İsveç,Fransa,İspaniyada 14-18%, Hollandiyada 13-15%, Yaponiyada 9-11% təşkil edirdi.Qeyd edək ki, 2016-cı ilin son göstəricilərinə əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitlərin maliyyə mənbələri üzrə strukturu göstərilən diaqramda olduğu kimidir.

Diaqram2.1

Əsas kapitalın maliyyə mənbələri üzrə bölgüsü(%-lə).

Mənbə: Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatlarına əsaslanaraq müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [49].

Bu daiqramdan da göründüyü kimi əsas vəsaitlərə əsasən müəssisə və təşkilatların vəsaitləri cəlb olunur. Bu sahədə əhalinin şəxsi vəsaitlərinin çox olması daha məqsədəyğun olar. Bunun üçün insanların əsas vəsaitə kapital qoymalarındakı bəzi proseslərin sadələşdirilməsi və hər hansı bir dövlət güzəştlərinin və həmçinin də vergi sahəsində güzəştlərin tətbiqi ilə əhalinin bu sahəyə olan marağını artırma, həmçinin onların ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyətlərinin təmin olunmasına nail olmaq olar.

2.2. Biznesin sosial sferada əsas inkişaf xüsusiyyətləri

Müasir dövrdə bir sıra bazar iqtisadiyyatı ölkələrində, bir sıra sahələrə: təhsilə, səhiyyəyə, turizmə, mədəniyyətə, ekalogiyaya və s. sahələrə xüsusi diqqət yetirilir. Adı çəkilən sahələrin hamısı bir yerdə sosial sfera adlanır və bu sahələr də öz növbəsində inkişaf etməkdədir. Sosial sfera milli təsərrüfatın bazası rolunu oynayır. Bazar iqtisadiyyatı ölkələri bu sahələrə əmək, maddi və maliyyə resursları şəklində investisiya yatırırırlar. Bütün bunlar uzun zaman tələb edən bir sahədir. Respublikamızda sosial sferanın inkişafı bir o qədər də sürətli deyil. Amma bu sahənin lazımı inkişaf mərhələsinə çatması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Sosial əsas mahiyyəti cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərin yaradılması və eyni zamanda insanların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

Məlumdur ki, biznesin maliyyəşməsi mexanizmi sosial-iqtisadi inkişafa çox böyük təsir edən amillərdəndir. Maliyyə bazarının inkişaf etməsi ölkədə iqtisadi fəallığın artırılmasına müsbət təsir edir. Bütün bunlar ölkədə maliyyə bazarının lazımı səviyyəyə qədər inkişaf etdirilməsi və iqtisadiyyatın əsas tərkib hissəsi olan biznesin maliyyə təminatının yüksəldilməsi və xərclərinin azaldılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. Ölkədə bir sıra sahələrdə həmçinin bank sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bir sıra iqtisadi islahatlar həyata keçirilsə də maliyyə bazarını formalaşdıran əsas bazar iqtisadiyyatı elementlərdən hesab olunan bank sektoru lazım olan qədər inkişaf etməmişdir ki, bu da özünü biznesin maliyyələşdirilməsində ki, zəif rolu ilə biruzə verir. Bunun sübutu kimi göstərə bilərik ki ölkə banklarında kreditlərin faiz dərəcələri yüksəkdir. Bundan başqa kreditlərin

götrüləsində girovların təmin edilməsində bir sıra problemlər yaranır. Onuda vurğulamalıyıq ki, bank sektorunda verilən kreditlərin əksəriyyəti qısamüddətli kreditlərdir ki bu da biznes maliyyələşməsinə mənfi təsir göstərir. Bu göstəricilər Avropa ölkələrində isə daha fərqlidir belə ki, Avropa ölkəri, ABŞ və Yaponiya kimi ölkələrdə banklar uzunmüddətli kreditlər verərək biznesin maliyyələşməsinə əsaslı dəstək olurlar.

Qeyd edildiyi kimi, sosial-iqtisadi sahələr insanların həyat səviyyəsi, onların sağlamlığı, cəmiyyət üçün bəzi mənəvi keyfiyyətlərin yaradılması meylləri kimi çıxış edir. Ümumi şəkildə desək sosial sferaya aşağıdakılar aid edilir:

- Əhalinin tələbatının öyrənilməsi və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi
- Təhsil və mədəniyyət sektoru
- Sosial sığorta sistemi, sosial müdafiə sisteminin yaradılması
- Ekologiya və səhiyyə
- Əhalinin rifah halı və iş şəraitinin öyrənilməsi

Respublikamızda sosial sahələrin inkişaf etməsinə xüsusi diqqət edilməsi, bu sahələrin diqqət mərkəzində saxlanılması, əhalinin əmək və sosial təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində aparılan islahatlar ölkə əhalisinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində atılan addımlardan biri kimi hesab etmək olar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin həyat səviyyəsi və yoxsulluq həddi planlaşdırma zamanı əsas məqsəd olaraq götürülür.

Əhalinin həyat səviyyəsinin düstula ifadəsi belədir:

$$Y(t) = (HS(t) / \dot{IA}(t)) * 100(t); \quad (2.2)$$

Bu düsturda;

y - elastiklik əmsalının, $\dot{IA}$ - iqtisadi artımın, HS - həyat səviyyəsinin, t - zamanın şərti işarəyə kimi qeyd edilmişdir.[18.səh-21].

Yoxsulluq hər hansı bir insanın yaşaması üçün lazım olan istehlak mallarının lazımı səviyyədə ödənilə bilməməsidir. Eyni zamanda yoxsulluqun səviyyəsini adambaşına

düşən gəlirə görə də müəyyən edilə bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadiyyatın inkişafının əsas göstəricisi kimi sosial sferanın inkişaf səviyyəsi qəbul oluna bilər. Yəni, iqtisadi inkişaf irəlilədikcə sosial inkişaf və həyat səviyyəsində inkişaf edəcəkdir. Çoxsaylı iqtisadi ədəbiyyatlarda həyat səviyyəsini iki prinsip üzərində qururlar. Bura:

- Həyat səviyyəsi cəmiyyət tərəfindən tədarük olunan maddi və mənəvi nemətlərin cəmi kimi müəyyən olunur.
- İnsanların tələbatları əsasında.

İnsanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşması adambaşına düşən aylıq gəlirdən aslıdır. Respublikamızda ölkə üzrə 2010-2011-ci illər və 2014-2015-ci illər ərzində əhalinin bir ay ərzində adambaşına düşən gəlirləri və bu gəlirlərin növbəti il ilə müqayisəli təhlili (neçə % artıb/azalması) aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.2

Adambaşına düşən aylıq gəlir göstəricilərinin təhlili

Göstərici	2010	2011	artma/azalma	2014	2015	artma/azalma
Sahibkarlıq fəaliyyəti gəlirləri(man)	36,30	42,20	16,2% artım	61,2	63,9	4,4% artım
Muzdlu işləyənlərin əmək haqqı(man)	50	54,4	8,8% artım	74,8	78,2	4,5% artım
K/T gəlirləri(man)	20	23,2	16% artım	30,6	32,1	4,9% artım
Əmlakdan gəlirlər(man)	0,4	0,5	25% artım	0,5	0,5	artma/azalma 0%
Alınmış transfertlər(man)	22	27,3	24% artım	36,7	38	3,5% artım
İcarədən gəlirlər(man)	1,4	1,5	7% artım	1,7	1,7	artma/azalma 0%
Penisiyalar(man)	17,9	23,2	28,5% artım	31	32,2	3,9% artım
Sosial yardımlar(man)	2,6	2,9	11,5% artım	3,9	3,9	artma/azalma 0%
Naturada sosial transfertlər(man)	1,3	1,4	7,7% artım	2	2	artma/azalma 0%
Digər gəlirlər(man)	14,3	16,8	1,75% artım	24,5	26	6,1% artım
Digər ailələrdən alınmış gəlirlər(man)	10,5	12,2	1,6% artım	18,5	19,7	6,5% artım
Xaricdən göndərilən pullar(man)	3,8	4,6	2,1% artım	6	6,3	5% artım
Cəmi gəlirlər(man)	180,5	210,2	14,1% artım	291,4	304,5	4,5% artım

Mənbə: Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [49].

Bu cədvəldən göründüyü kimi 2010-2011-ci ildə əhalinin hər nəfərinə düşən cəmi gəliri 180.5manatdan 210.2 manata qədər artmış bu da 14.1% artım deməkdir. 2014-2015-ci ildə isə bu göstəricilər müvafiq olaraq 291.4manatdan 304,5manata qədər artmışdır ki, bu da cəmi gəlirlərdə 4.5% artım deməkdir.

Respublikamızda əhalinin kənd təsərrufatında fəaliyyət göstərən hissəsinin gəlirlərinin demək olar ki böyük əksəriyyəti natural formada yəni, öz təsərrufatından qazanılan gəlirlərdir.Ümumiyyətlə gəlirlər iki hissəyə bölünür:

- 1) Pul gəlirləri
- 2) Natural gəlirlər

Pul gəlirləri dedikdə hər hansı təsərrufat sahibinin öz təsərrufat məhsulunun reallaşdırılmasından əldə etdiyi pul gəlirləri nəzərdə tutulur.Natural gəlirlər isə hər hansı bir fərdin yaşayış üçün istehlak etdiyi məhsulların dəyələri ilə müəyyən edilir.

Gəlirlərin əmələ gəlmə mənbələrində təsərrufatçılıq effektivliyini, mülkiyyət münasibətlərini və həmçinin də səmərəli bölgünü göstərmək lazımdır.Ümumiyyətlə gəlirlərin tənzimlənməsi bu gəlir mənbələri üzrə həyata keçirilir.

- Əmək haqqı. Bura mülkiyyətindən aslı olmayaraq dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrində çalışan şəxslərin əldə etdikləri gəlirlər nəzərdə tutulur.

- Pensiya fondundan və sosial təminat fondlarından əldə edilən gəlirlər.

- Fiziki və ya hüquqi şəxslərin öz təsərrufatlarında reallaşdırılan əmtəə və məhsullardan əldə edilən gəlirlər.

- Respublikada bölgələrdə əldə edilən gəlir növləri və banklardan əldə edilən faiz dərəcələri və başqa gəlirlər.

Göstərilən gəlir mənbələrinin formalaşmasının əsas mənbəyi ümumi məhsul dəyəri və milli gəlirdi.Xalis gəliri hesablamaq üçün isə istehsal edilmiş məhsulların ümumi dəyərindən həmin məhsullara çəkilən material məsrəfləri çıxılaraq hesablanır.

Ölkənin Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi rəsmi məlumat əsasında qeyd edə bilərik ki, 2016-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında 2015-ci il yanvar-sentyabr aylarına nisbətə ölkə əhalisinin hər nəfərə düşən gəliri 7.4% artaraq ay ərzində 378.2 manat və ya ildə 3403.6manat olmuşdur.2015-ci il yanvar-sentyabr aylarında əhali tərəfindən

əldə edilən 32762.5 milyon manat gəlirin 9.2% vergilərin və üzvlük haqqına, 78.6%-i son istehlak xərclərinə, 2.6%-i kredit ödənişlərinə və 9.6% i yığıma yönəldilmişdir. İl ərzində əhalinin hər nəfərinə bütün icbari və könüllü ödənişlər edildikdən sonra 3089.1 manat vəsait qalmışdır.

2016-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında istehlakçılar 2015-ci ilin yanvar-sentyabr ayları ilə müqayisədə 2.3% çox məhsul yəni, 21.1 milyard manatlıq məhsul tədarük etmişlər. Bundan başqa qeyri-ərzaq məhsullarının istehlakı 0.9%, ərzaq məhsulları, ıçki və tütün məhsullarının istehlakı isə 3.1% artmışdır.

DSK-nın göstəricilərinə görə “Azərbaycanda 2016 –cı il sentyabr ayında olan göstəricilərə əsasən ölkə iqtisadiyyatında muzzla çalışan işçilərin sayı 1520.2 min nəfər olmuşdur”. Onların 632.4 min nəfəri qeyri-dövlət, 887,8 min nəfəri dövlət sektorunda çalışmışlar. Qeyd edək ki, muzzla çalışan işçilərin 12.9%-i sənaye, 8.8%-i səhiyyə və sosial xidmətlər, 22%-i təhsil, 7%-i dövlət idarəetməsi, 18.8%-i ticarət, 6.8%-i tikinti, 4.6%-i nəqliyyat, 3.6-i peşə və elmi fəaliyyət, 3.1%-i kənd təsərrüfatı, 1.7%-i maliyyə və sığorta sahəsi, 10.7%-i isə bu iqtisadi sahələrdən əlavə digər iqtisadi sahələrdə fəaliyyət göstərmişlər. Qeyd edək ki, məşğulluq xidməti orqanları tərəfindən qeydiyyatda alınmış işsiz statusu almış şəxslərin sayı 2010-cu ildə 38966.0 nəfər olmuşdusa 2015-ci ildə bu göstərici 28877.0 nəfərə qədər azalmışdır. İqtisadi fəal əhali isə 4915.3 min nəfərə qədər çatmışdır.

Onu da qeyd etməliyik ki, insanların həyat səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün onların tələbatlarının ödənilməsi dərəcəsi və həmçinin istehlak xərclərinin təmin olunması ilə müəyyən etmək olar. Onların adambaşına düşən orta aylıq gəlirləri, adambaşına düşən orta aylıq xərclərindən çox olmalıdır. Ölkə iqtisadiyyatında adambaşına düşən faktiki istehlak norması aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$\dot{I}_n = MG(t) / N(t); \quad (2.3)$$

$\dot{I}_n$ - İstehlak norması,

MG – Milli gəlir,

N – Əhalinin sayı,

T - Zamandır [18.səh-66].

Azərbaycanda 2010-2011 və 2014-2015-ci illərin adambaşına düşən istehlak xərc göstəriciləri(bir ay üçün) və onların əvvəlki ay ilə nisbətən artıb/azalması %-i göstərilib.

Cədvəl 2.3

İllər üzrə adambaşına düşən istehlak xərcləri(bir ay üçün) təhlili

Göstəricilər	2010	2011	artma/azalma %-lə	2014	2015	artma/azalma %-lə
Ərzaq məhsullarına(manatla)	71,1	82,4	15%artım	95,7	99,4	3,9%artım
Tütün məmulatlarına(manatla)	1,7	2	17,6%artım	2,5	2,6	4%artım
Alkoqola(manatla)	0,8	0,9	12,5%artım	1,2	1,3	8,3%artım
Geyimə(manatla)	10,4	11,3	8,6%artım	16,3	16,9	5,2%artım
kommunal ödənişlərə(manatla)	9,9	12,5	26,3artım	17,3	18,2	5,2%artım
Məişət əşyalarına(manatla)	10,1	11,6	14,8%artım	22,1	23,2	5%artım
Səhiyyə xidmətlərinə(manatla)	5,4	6,8	25,9%artım	11,5	12	4,3%artım
Nəqliyyat xərclərinə(manatla)	8,6	10,9	26,7%artım	14,7	15,3	4%artım
Rabitə xərclərinə(manatla)	3,9	5,1	30,8%artım	7,7	8,2	6,5%artım
İstirahətə(manatla)	4,7	6	27,7%artım	10,3	10,9	5,8%artım
Təhsil xərclərinə(manatla)	2,2	3,1	40,9%artım	4,6	4,8	4,3%artım
Restoran və yeməxanaya(manatla)	12,6	13,9	10,3%artım	20,3	21,5	5,9%artım
Başqa mal və xidmətlərə(manatla)	5,9	6,5	10,1%artım	10,7	11,3	5,6%artım
Cəmi istehlak xərcləri(manatla)	147	173	17,7%artım	234,9	245,6	4,5%artım

Mənbə: Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [49].

Cədvəldən məlum olur ki, ölkədə hər nəfərə adambaşına düşən istehlak xərclərində 4,5% bahalaşma müşahidə edilmişdir. Əvvəlki cədvəldə isə bir ay ərzində ölkə əhalisinin adambaşına düşən gəlirlərinin cəmində də 4,5% artımın olduğunu müəyyən etmişdik. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, ölkədə statistik məlumatlara

görə insanların gəlirləri ilə tələbatları üst-üstə düşür.

Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatına əsasən 2016-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında 2015-ci ilin yanvar-sentyabr aylarına nisbətən, xidmət və istehlak mallarının qiymətləri 11.2%, qeyri-ərzaq əmtəələrinin qiymətləri 15.9%, ərzaq məhsullarının qiymətləri 12.7%, ölkə əhalisinə göstərilən xidmətlərin qiymətlərində 5.2% bahalaşma müşahidə edilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı onuda qeyd etmək lazımdır ki, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi insanların rifah halının yüksəldilməsinin maddi əsası olaraq nəzərə çarpır. Beynəlxalq təşkilat olan BMT əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aşağıdakı göstəricilərini misal olaraq göstərə bilərik.

- Ölkədə səhiyyənin hazırkı vəziyyəti
- Ölkədəki təhsilin səviyyəsi
- Əhalinin məşğulluq (dərəcəsi) səviyyəsi
- Ölkə əhalisinin alıcılıq səviyyəsi
- Ölkə əhalisinin orta ömür müddəti və s.

Bu qeyd edilənlərdən əlavə həyat səviyyəsinin əsas göstəricilərinə ÜDM-un həcmi və hər nəfərə düşən payın miqdarı və həmçinin ÜDM-un tərkibinə daxil olan istehlak fondu və miqdarı eyni zamanda təhlükəsizlik göstəriciləri də aid edilməlidir. Dünya ölkələri üzrə araşdırmalardan məlum olur ki, həyat səviyyəsi yüksək olan ölkə əhalisinin ən çox istehlak payına xidməti istehlak düşür. Ən az istehlak etdikləri sahədə isə ərzaq istehlakı yer alır. Misal olaraq ABŞ-ni göstərmək kifayətdir ki, bu ölkənin əhalisinin istehlakında artıq 50 ilə yaxındır ki ərzaq istehlakı 30%, xidməti istehlak isə 45-50% yer tutur.

Respublikamızda ümumi təhsil müəssisələrində 1356081 nəfər, ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisələrində və peşə mərkəzlərində 194482 nəfər, orta ixtisas təhsil müəssisələrində 56456 nəfər, ali təhsil müəssisələrində və doktoranturada (xaricdə təhsil alanlarla birlikdə) 168041 nəfər təhsil alır. Həmçinin respublikamızda 1722 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi, 4462 əyani ümumi təhsil müəssisəsi, 113 ilk peşə-ixtisas təhsil müəssisəsi, 61 orta ixtisas təhsil müəssisəsi və 54 ali təhsil

müəssisəsi fəaliyyət göstərir.

Ölkəmizdə səhiyyənin hazırkı və son 6 ilinin göstəriciləri bu cədvəldə aydın verilmişdir. Cədvəldə qeyd olunmuş son illərdə bəzi tibbi müəssisələrin və həmçinin də həmin müəssisələrdəki çarpayılarda sayının azalması tibb və ya səhiyyə sahəsində aparılan islahatlarla əlaqədardır. Tibb işçilərinin sayının azalması da bu islahatlarla bağlıdır.

Cədvəl 2.4

Müxtəlif illərdə səhiyyə göstəricilərinin müqayisəsi

İllər: Göstəricilər:	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Həkim işçilərinin sayı	33100	31400	32300	32400	32800	32500
Tibb işçilərinin sayı	60100	57800	57500	56900	56100	54900
Hər 10 000 nəfərə	66,8	63,4	62,3	60,9	59,3	57,3
Xəstəxanaların sayı	516	523	539	553	566	559
Xəstəxanalarda çarpayılarda sayı	45800	42400	43200	44100	46400	44900
Hər 10 000 nəfərə	50,9	46,5	46,8	47,2	49,0	46,9
Xəstə uşaqlar üçün çarpayılarda sayı	7000	5900	5900	6200	6400	6100
Hamilə qadınlar üçün çarpayılarda sayı	4600	4200	4300	4400	4700	4600
Ambulatoriya müalicə müəssisələrinin sayı	1 688	1 690	1 725	1744	1746	1750
Əhalinin hər 10 000 nəfərinə	113,6	113,1	114,2	113,5	112,2	111,6
Körpələr evlərinin sayı	4	4	4	4	4	4
Körpələr evində yerlərin sayı	355	215	215	215	215	215
Körpələr evində uşaqların sayı	143	153	168	163	155	179

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi.[49]

Keçid dövrü yaşayan hər bir ölkədə həmçinin ölkəmizdə də siyasi, iqtisadi və təşkilati mühitləri geniş və qarşılıqlı təhlil olunub strateji inkişaf planı müəyyən edilməlidir. Əsas konseptual inkişaf yönələn Dövlət proqramı işlənib hazırlanmalıdır. Hər bir ölkənin əsas sosial inkişaf göstəricisi həmin ölkədə yaşayan əhalinin hər bir nəfərinin yüksəldilməsi və iqtisadi imkanların artırılması ilə müəyyən edilir. Ölkənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün əhalinin və xarici kapitalın ölkəyə axını ilə bağlı olan bəzi xidməti sahələrin inkişafını və əhalinin bu sahədə məşğulluğunu artırmaq lazımdır. Ölkədə bir çox sahələri o cümlədən, xidməti sahələri, bank sferasında ictimai və xidməti rabitə və s. sahələri dünya ölkələrinin eyni sahələrinin yüksək inkişaf səviyyəsində inkişaf etdirilməlidir. Həmçinin mülkiyyətindən aslı olmayaraq istehsal və istehsal proseslərində, həçinin qiymət siyasətində dövlət nəzirlənməsi mütləq qaydada olmalıdır. Bunda əlavə kapital qoyuluşu, maddi texniki təminat, kredit sistemi dövlətin təyin etdiyi prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir. Bazarda istehsal hesabına tələbin tənzimlənməsini həyata keçirmək lazımdır.

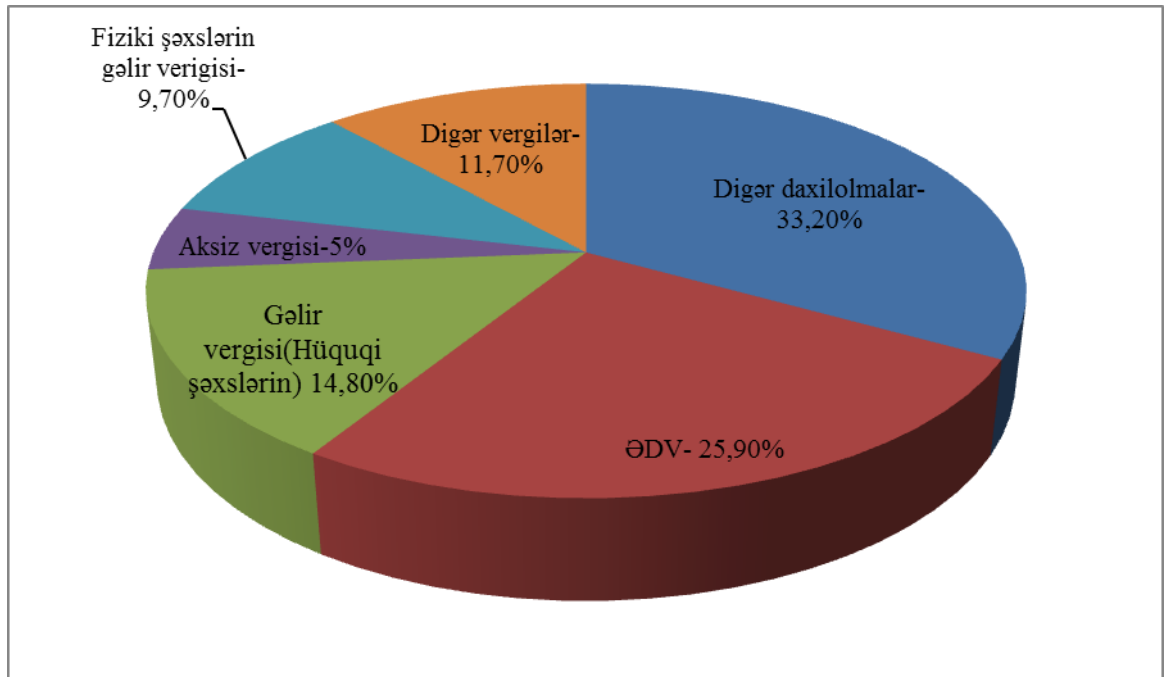
Respublikanın daxili tələbatlarını ödəmək üçün dövlət tərəfindən bir sıra tənzimləmələr həyata keçirilməlidir. Ölkə üçün mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən istehsal sahələri o cümlədən, neft, taxıl, pambıq, çörək və çörək məhsulları kimi mühüm istehsal sahələrinin istehsalı dövlət inhisarı altında olmalıdır. Belə olan halda dövlət bu sahələrə nəzarəti tam olaraq yerinə yetirə və lazımı tənzimləmələri yerinə yetirə bilər.

Xarici ölkələrdən ölkəyə idxal olunan resurslar hər hansı bir sahədə istehsal sferasına cəlb ediləcəksə, yəni istehsalın artmasına kömək edəcəksə bu zaman həmin resurslara güzəştli gömrük rüsumları tətbiq edilməlidir. İstehsal sahələrində vergi dərəcələrinə müxtəlif güzəştlər edilməlidir. İqtisadiyyatın özəl sektorları xüsusi nəzarətdə saxlanılmalıdır. Respublikada iqtisadi inkişafa dəstək naminə öz daxili imkanları araşdırılıb tapılmalı və iqtisadiyyata cəlb edilməlidir. Sosial sahələrin dünya standartları ilə müqayisəli inkişafı üçün zəruri olan maliyyə, kadır və resurslar araşdırılmalıdır.

Məlum olduğu kimi ölkə büdcəsində daxilolmaların böyük əksəriyyəti neft və

qaz ixracından qazanılan gəlirlər tutur ki, bu da dünya bazarında neft və qaz məhsullarının qiymətlərinin dəyişməsi halında ölkədə maliyyə bazarında böyük dəyişikliklərlə hiss olunur. Odur ki, maddi istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi və bu istiqamətdə tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib bir amildir.

Diagram 2.2 2016-cı ilin Yanvar ayından Avqust ayına qədər büdcə gəliri(%-lə).

Mənbə: Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [49].

Respublikada istehsal sahələrində rəqabətqabiliyyətliliyin çox aşağı olması ölkənin milli valyutası olan manatın məzənnəsinin sürətlə aşağı düşməsinə səbəb olur. Məhz bu səbəbdən pul kredit mexanizminin effektivliyi istehsal səviyyəsinin artması və əhali təlabatlarının ödənilməsi ilə müəyyən olunur.

Müasir şəraitdə əhəlinin yaşayış səviyyəsini tarazlaşdırmaq üçün dövriyyədə olan ölkə maliyyəsində ölkədə yaşayan hər bir ailənin maliyyə payı olmalıdır və əldə edilən gəlirlərdən həmin ailələrə pay ayrılmalıdır. Yalnız bunun vasitəsi ilə iqtisadi məqsədə nail olmaq və yaranmış vəziyyətdən çıxmaq olar.

2.3. Biznesin sosial-iqtisadi proseslərlə əlaqəsinin qiymətləndirilməsi

Keçid iqtisadiyyatı yaşayan hər bir ölkədə, o cümlədən ölkəmizdə iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və eyni zamanda ölkənin ÜDM və ÜMM-nun artırılması, ölkə əhalisinin maddi rifah vəziyyətini yaxşılaşdırılması istiqamətində müxtəlif işlərin görülməsi zəruridir. Son dövnlərdə ölkəmizdə iqtisadi əlaqələrin çox geniş və çoxşaxəli inkişaf etdiyi, həmçinin xarici investorların ölkəmizə investisiya yatırımlar etməsi, bir çox layihələr üzərində aparılan işlər iqtisadi inkişafa gedən istiqamətlərin təcəssümü kimi qələmə almaq olar. Lakin sadalanan bütün işlərin yerinə yetrilməsinə baxmayaraq ölkə iqtisadiyyatında bir sıra problemlərin yaranması bizə məlumdur. Bu problemləri və onların həlli yollarını iqtisadi cəhətdən izah edək.

2016-cı ilin sentyabr ayına qədər olan göstəricilərə əsasən Respublikada ÜDM-in həcmi 434336,3 milyon manat təşkil edib. Bu göstərici 2015-ci ilin eyni dövrü ilə yəni sentyabr ayına olan göstəricilərdən 3,6% azalığa təşkil edib. DSK-nın verdiyi məlumata əsasən ÜDM-nin azalmasına əsas səbəb ötən il ilə müqayisədə bu il tikinti sektorunun 32% azalması olmuşdur. Bundan əlavə neft sektorunda istehsal 0,2% azalmış, qaz, elektrik enerjisi, buxar istehsalı setorunda isə istehsalın 2,9% azalması məlum olmuşdur.

Qeyri-neft sektorunda isə istehsalın əksinə 3,6% artıq məhsul istehsal edilmişdir. Bu ilin yanvar-sentyabr aylarında əhaliyə 5410,7 milyon manat dəyərində xidmət, pərakəndə ticarət sektorunda isə 21085,7 milyon manatlıq məhsul satılmışdır. “Neft məhsullarının istehsalı sahəsində istehsalın ümumi dəyəri 2487,3 milyon manat olmaqla əvvəlki ilin yanvar-noyabr ayları ilə müqayisədə 9,6 faiz azalmışdır” [49.səh.-26]. Bu göstəricilər ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisə etsək xidmət sahəsində gəlirlərin 0,6% , əmtəə dövriyyəsi isə 2,3% artdığını demək olar. Ölkənin xarici ticarət dövriyyəsi 11330,3 milyon dollar təşkil edib ki bununda 51,1%-i və ya 5790,3 milyon dolları ölkədən ixrac olunan, 48,9%-i və ya 5540 milyon manatı isə ölkəyə idxal olunmuş məhsullar təşkil edib. 2015-ci ilin eyni dövrünə nisbətən bu il ixrac 15,7%, idxal 7,1% azalıb.

Maliyyə Nazirliyinin verdiyi rəsmi məlumat əsasən sentyabr ayına qədər büdcəyə 10103,1 milyon manat vəsait daxil olub. Bu dövr ərzində ölkə büdcəsindən isə 10622,2 milyon manat xərclənmişdir və nəticədə 519,1 milyon manat büdcə kəsiri yaranmışdır ki, bu da ÜDM-un 1,2%-i qədərini təşkil etmişdir.

2016-cı ildə ilk doqquz ayın göstəricilərinə əsasən bank və bank olmayan kredit təşkilatlarında kredit portfelini ötən ilin kredit portfelindən 16,2% azalaraq 16839,7 milyon manat olmuşdur. Onuda qeyd etmək lazımdır ki, vaxtı keçmiş kredit ödənişləri bütün kredit portfelinin 9,5%-ini təşkil etmişdir ki bu da son dövrlər ölkədəki həmçinin dünyadakı iqtisadi proseslərlə əlaqədardır.

2016-cı ilin sentyabr ayının 1-ə olan göstəricilərə görə respublikada əhali tərəfindən banklara qoyulan əmanətlərin həcmi 7931,9 milyon manat olmuşdur. Eləcə də bu dövrdə milli valyutanın 1 ABŞ dollarına görə dəyəri xeyli aşağı düşmüşdür. Belə ki, 1 ABŞ dolları ilə nisbətə milli valyutanın orta məzənnəsi 1,63 manata bərabərlik təşkil etmişdir.

Bunlardan başqa bank sektorunun inkişafına mane olan amillərdən biri və ən birincisi bu sahədə yüksək risk dərəcəsinin olmasıdır. Kredit risklərinin artırılmasına səbəb olaraq biznes subyektlərinin likvidliyinin və öz biznes planlarındakı hesabların dəqiqlik göstəricilərinin aşağı olması eyni zamanda qanunvericilik səviyyəsində kredit verən şəxslərin (kreditorların) hüquqlarının zəif olmasını göstərmək olar. Bu gün ən böyük problemlərdən biri olan kreditlərin risk dərəcəsinin yüksək olmasıdır ki, bunun da çıxış yolu biznes subyektlərinin idarəetmə səviyyəsinin və səmərəlilik göstəricisinin artırılması ilə mümkün ola bilər. Bu zaman isə banklarda verilən kreditlərin faiz dərəcələri aşağı düşəcəkdir. Kredit fəaliyyətinin lazımı səviyyədə inkişaf etməməsinin səbəblərindən biri də bank öhdəliklərində uzunmüddətli öhdəliklərin səviyyəsinin aşağı olmasıdır. Bu da öz növbəsində bankların uzunmüddətli kredit verməsinə mane olur. Ölkə əhalisinin gəlirlərinin artırılması və məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi banklarda pul vəsaitlərinin artmasına səbəb olacaqdır ki, bunun vasitəsi ilə də uzunmüddətli kreditlər verilməsi təmin

olunacaqdır. Həmçinin ölkədə makroiqtisadi sabitlik təmin edilərək ölkəyə xaric investorların diqqət və maraqlarını təmin etmək, ölkəyə investisiya yatırımlarına şərait yaratmaq lazımdır.

Respublikamızın hazırkı iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün üç mərhələni göstərmək olar:

- “İqtisadi sabitləşmə”
- “Tərəqqi”
- “Geniş təkrar istehsal”

İqtisadiyyatın göstərilən “iqtisadi sabitləşmə” mərhələsində ölkənin iqtisadi tənəzzülünü dayandırmaq, inflyasiyanı və əhalinin həyat səviyyəsi ilə qiymət dəyişiklikləri arasında iqtisadi qanunauyğunluq yaratmaqla birinci mərhələni yerinə yetirmək lazımdır.

“Tərəqqi” mərhələsinin əsas prinsipində sosial-iqtisadi göstəricilərin daim inkişaf etməsini təmin edən mexanizmlər sistemini yaratmaq lazımdır. Həmçinin ölkənin istehsal tempinin artırılması və ölkənin xarici bazara ixrac strukturunun daha da yaxşılaşdırılmasını həyata keçirmək lazımdır. İstehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün intensiv metodlardan və həmçinin də ETT-nin nəliyyətlərindən istifadə etmək, yeni istehsal qurğu və avadanlıqların təmin edilməsi və yeni perspektiv sahələrə köməklik göstərilməsi zəruri olan amillərdəndir.

İqtisadiyyatın “geniş təkrar istehsalı” mərhələsində ölkənin bir sıra yeni sahələrinə və həmçinin sosial-mədəni sferanın inkişafı üçün yeni investisiya yatırımları etmək lazımdır.

Respublikamızda ölkənin tələbatlarını ödəmək üçün kifayət qədər resurslar vardır. Resursların düzgün istifadəsi istiqamətini müəyyən etmək üçün milli sərvətin uçotunun aparılması zəruridir. Onuda qeyd etmək yerinə düşər ki, son zamanlar əhalinin məşğuliyyət istiqamətləri içərisində dövlət sektorunun payı azalmaqdadır. Bilirik ki, ölkənin resursları arasında neft-qaz ehtiyatı mühüm yer tutur. Respublikamıza cəlb olunan investisiya qoyuluşlarının böyük hissəsi də məhz neft-qaz sektorunun payına düşür. Ancaq burada yaddan çıxarmaq olmaz ki, neft-qaz

ehtiyatları tükənən və bərpa olunmayan təbii ehtiyatlardır. Ölkənin iqtisadiyyatında mühüm rol oynaması bu sahənin həmişə inkişaf etməsi demək deyil. Qeyd etdiyimiz kimi tükənən ehtiyatlar olduğundan ölkə iqtisadiyyatını neft-qaz sektorundan asılılığını minimuma endirmək lazımdır. İqtisadiyyatımızın daha da inkişaf etməsi üçün bu sahələrdə yəni neft-qaz sektorundan əldə edilən gəlirləri ölkənin digər perspektivli sahələrinə ən əsası da istehsal, xidmət və sosial sahələrə yönləndirmək lazımdır. ÜDM-un həcmində qeyri-neft sektorun payını artırmaq lazımdır. İstehsalla məşğul olan fiziki və hüquqi şəxslərlə bağlı bir sıra islahatlar aparmaq lazımdır. 2016-cı ilin ilk 9 ayı ilə ötən ilin 9 ayı ilə müqayisəsi və ÜDM-un tərkibində neft və qaz hasilatının payı və onlar arasındakı fərqin %-lə ifadəsi aşağıdakı kimidir.

Cədvəl 2.5

ÜDM-un tərkibində neft-qaz hasilatının payının müqayisəsi.

İlk 9 ay üzrə	2015	2016	artma/azalma %-lə
Ümumi Daxili Məhsulun həcmi (milyon manatla)	40037,7	43436,6	8,5% artım
Q/neft sektoru	27473,8	28536,5	3,9% artım
Neft sektoru	12563,9	14900,1	18.6% artım

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.[49]

2016-cı ildə istehsal olunan ÜDM-da ən çox yeri 37,7% olmaqla sənayenin payına düşür. Yanvar-sentyabr aylarında sənayenin həcmi 23 milyard manat olmuşdur ki, bu da ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 0,2% çoxluq təşkil edir.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf etməsinin daha bir yolu isə uğurlu beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın aparılmasındadır. Bu iqtisadi inkişaf istiqamətində iqtisadi əməkdaşlığın müxtəlif formalarından səmərəli istifadə etmək lazımdır. Azərbaycan öz inkişaf yolunda açıq iqtisadiyyat siyasəti aparır ki, burda da ən əsas məsələ təbii sərvət və ehtiyatlardan səmərəli istifadə, yeni müəssisələrin yaradılması və ölkəyə xarici investorların investisiya yatırımlarına münbit şərait yaradılmasından ibarətdir.

Sosial-iqtisadi inkişaf üçün bu göstərilənlərin tam şəkildə həyata keçirilməsi zəruridir. Xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasında dövlət daha bir neçə vacib addım atmalıdır. Dünya təcrübəsində investisiya cəlb edilməsinin bir neçə yolları vardır. Məsələn ABŞ da ölkədə investisiya cəlb edilməsi üçün investorların işini bir qədər sadələşdirilmiş formada yəni, onların qeydiyyatdan keçməsi qanunvericiliklə tələb edilmir. Avropa ölkələrində isə bu proses bir qədər də sadələşdirilib. Almaniya və Lüksemburqda isə ölkəyə xarici investorları cəlb edilməsi məqsədi ilə onlar üçün kapitalın ixracı və idxalına görə heç bir qadağa qoyulmamışdır. Belə ki investorlar sərbəst şəkildə kapital ixracı və idxalını reallaşdırırlar. Bundan başqa Avropanın bəzi ölkələrində, məsələn Portuqaliyada güzəştli rejim yaradılıb ki, burada da məqsəd xarici investisiyanı cəlb etməkdən ibarətdir. Portuqaliyada dövlət tərəfindən xüsusi “sənaye meydançaları” yaradılıb ki, burada ölkənin zəruri istehsal infrastrukturunu qurulub və xarici investorlar tərəfindən güzəştlər əsasında istifadə edilmə azadlığı var.

Investorlar yatırım edərkən ölkədə diqqət yetirdikləri ən mühüm amillərdən biri də ölkənin investorlara tətbiq etdiyi vergi sistemidir. Tətbiq edilən vergi dərəcələrinə görə ölkələr bir-birlərindən fərqlənirlər. Avropa ölkələrində məsələn Finlandiyada mənfəət vergisi 37%, İngiltərədə isə 25%-35% arasında dəyişdiyi halda Şərqi hegamonu Yaponiyada bu göstərici 35 %-dir. Investorlardan mənfəət vergisindən başqa əlavə dəyər vergisi də tutulur ki, bu vergi İngiltərədə 15%, İtaliyada 19%-ə bərabər olur. Ölkəmizdə isə bu rəqəmlər xeyli aşağı yəni, əlavə dəyər vergisi 18%, mənfəət vergisi isə 20% olaraq qəbul edilmişdir.

İtaliyanın, Fransanın və başqa bir çox ölkələrin bəzi regionlarına (hansı ki o regionlar iqtisadi cəhətdən geri qalmış regionlar hesab edilir) investisiya yatıran hər hansı bir xarici investora fəaliyyət göstərəcəyi müddət ərzində 10 il vergi ödənişlərindən azad edilir. Bunun vasitəsi ilə dövlət ölkənin iqtisadi rayonlarının inkişafı istiqamətində mühüm addım atmış olur. Investisiya cəlb etməyin başqa bir yollarından biri də Azad iqtisadi zonaların yaradılması təşkil edir. Hazırda dünyada fəaliyyət göstərən azad iqtisad zonalarının böyük əksəriyyəti İEÖ-lərin payına

düşür. Təkcə ABŞ-da bu göstəricinin 180 olması bu sahənin nə qədər önəmli olmasını göstərir. Azərbaycanda bu sahə üzrə bir sıra işlər aparılır. Ölkəmizdə investisiya cəlb edilməsində maneçilik törədən amillərdən biri də ölkədə xarici investorların risk qiymətləndirilməsi şirkətlərinin olmamasıdır. Məlum məsələdir ki investorlar yatırım edəcəyi ölkənin siyasi-iqtisadi vəziyyətinə bələd olmadığından bu tip şirkətlərə müraciət edərək yatırımın risk səviyyəsini müəyyən edir. Ölkədə bu tip şirkətlərin olması investorların işini asanlaşdırır. Bu da ölkəyə yatırımların edilməsinə eyni zamanda maliyyə bazarının inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Başqa bir mühüm problemlərdən biri də Respublikada investisiya banklarının olmamasıdır. Hər hansı bir maliyyə ehtiyacı olan investor kommersiya banklarında yüksək faizin tətbiq edilməsi, banka qoyulan depozitə görə isə aşağı faizlərin tətbiqi investorların işlərini çətinləşdirir və bu da maliyyə bazarında inkişafa mane olur. Respublikamızda maliyyə bazarının inkişaf etməsi məqsədi ilə investisiya sahəsində bir sıra islahatlar aparılıb ki, buna da misal olaraq investorların hüquqlarının pozulması halında şikəət edərək haqlarını tələb edə bilirlər.

Cədvəl 2.6

Ölkədə ayrı-ayrı illər üzrə səhmdar cəmiyyətləri üzrə intizam tədbirləri.

Göstəricilər	2013	2014	artma/azalma %-lə	2014 yanvar ayı	2015 yanvar ayı	artma/azalma %-lə
Daxil olan şikayətlərin miqdarı	330	334	1,2% artım	26	33	26,9% artım
Səhmdar cəmiyyətlərin sayı (şikayət olunmuş)	457	490	7,2% artım	136	67	50,7% azalma
Cərimələrin miqdarı (manatla)	179 850	469550	161,1% artım	40500	22500	44,4% azalma

Mənbə: Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.[49]

Yuxarıdakı cədvəldə investorlar tərəfindən daxil olan şikayət və cərimələrin miqdarı ayrı-ayrı illər üzrə müqayisəli təhlili və faizlə dəyişimi göstərilmişdir.

Aparılmış uzunmüddətli təcrübələrdən görünür ki, respublikada dövlət və kolxoz

fəaliyyətindəndə səmərəli sahə, şəxsi təsərrüfat hesabına əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarının böyük hissəsi, 60%-i ödənilmişdir. Ölkəyə lazım olan məhsulların nəinki idxalına üstünlük vermək, əksinə yerli istehsal hesabına ödəmək daha məqsədəuyğundur. Respublikanın yerləşdiyi coğrafi şərait və iqlim mühiti bir çox sahələrin inkişaf etdirilməsi üçün olduqca əlverişlidir. Burada kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının inkişaf etdirilməsi və sahibkarların bu sahəyə investisiya yatırmalarına və maraqlarını təmin etmək məqsədi ilə bir sıra islahatlar və tədbirlər həyata keçirmək lazımdır. Yerlərdə sahibkarlara öz məhsullarının qorunması və xarici bazarlara çıxarılması üçün həm soyuducu anbarlarının tikilməsi, həm də xarici ticarətdə gömrük rüsumlarının azaldılması kimi tədbirləri həyata keçirmək lazımdır. Bunun vasitəsi ilə ölkəyə yeni maliyyələr daxil olacaq ki bunun sayəsində ölkədə inflyasiya səviyyəsinin azaldılması və maliyyə ehtiyatlarının artırılmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da öz növbəsində iqtisadiyyatın inkişafına təkan verəcəkdir.

Ümumiyyətlə bazar iqtisadiyyatı kapitalist münasibətlərinin yaranmasından sonra meydana gəlməyə başlamışdır. Bazar iqtisadiyyatından əvvəl isə natural və əmtəə təsərrüfatı mövcud idi. Sonralar isə kapitalizm münasibətlərinin daha geniş əlaqəli inkişaf etməsi bazar iqtisadiyyatının da inkişaf etməsinə təkan verdi. Bazar iqtisadiyyatını zəruri edən səbəblər vardır. Bu səbəblərə geniş əhatəyə malik əmtəə təsərrüfatının mövcudluğu, inkişaf etmiş ictimai əmək bölgüsü, yüksək dinamikliyə malik tələb-təklif elastikliyi və s. amilləri misal göstərmək olar. Qeyd etdiyimiz amillər bazarın genetik əsasları adlandırılır. Bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz bir hissəsi də sahibkarlıq fəaliyyətidir. Sahibkarlıq fəaliyyəti biznen infrastrukturunun hərəkətverici və inkişaf etdirici sahələrindən biridir. Bazar iqtisadiyyatının ən əsas prinsiplərinə iqtisadi demokratikləşmə, iqtisadi azadlıq və liberallaşma aid edilir. İqtisadi azadlığın prinsipinə mahiyyəti sahibkarın şəxsi fikrindən aslı olaraq istədiyi növ əmtəə istehsal etməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı müxtəlif ölkələrdə müxtəlif vaxtlarda meydana gəlmişdir ki, bu da dövlət siyasətindən, əhalinin yaşam tərzindən, mövcud mülkiyyət formalarından və s.-dan aslıdır. Bazar iqtisadiyyatı ölkələrində sahibkarlıq

fəaliyyətinin inkişafı və yeni sahibkarların meydana çıxması üçün hər cür şərait yaradılmalıdır.

Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının həyata keçirilməsində maneçilik törədən eyni zamanda sahibkarlığın inkişafına mane olan bir sıra problemlər var. Bu problemlərə misal olaraq: bazarda və yerlərdə inhisarçılıq və monopoliyanın olması, iqtisadi azadlığın nisbətən kövrək olması, ölkədən çıxarılan və ölkəyə gətirilən məhsullarda müəyyən məhdudiyyətlərin olması və eyni zamanda azad xarici ticarətdə olan problemləri göstərə bilərik. Müstəqillik əldə etdikdən sonra özəl sektorun inkişafına dəstəyin göstərilməsi istiqamətində aparılan islahatlar, yeni yaranan və mövcud sahibkarların öz iqtisadi fəaliyyətlərini inkişaf etdirmələri üçün güzəştli kreditlərin verilməsi və “vahid pəncərə” siyasətinin yeridilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatının reytingində irəliləməsinə və adı çəkilən mənfi halların aradan qaldırılmasında böyük rol oynamışdır.

Müasir dövüdə biznes mühitinin inkişafına mənfi təsir edən amilləri ümumiləşdirsək aşağıdakı nəticələri əldə edə bilərik.

- Ölkənin vergi sistemində islahatların aparılması. Belə ki, investordan alınan vergi investorun əldə etdiyi gəlirə görə deyil dövriyyəsinə görə alınır. Bu zaman investor zərər etsə belə vergini ödəmək məcburiyyətində qalır. Bu da investorların iflasına uğramasına səbəb ola bilər.

- Bəzi sahələrdə monopoliyaların olması. Bu iqtisadiyyatda rəqabət dərəcəsini aşağı salaraq ölkə iqtisadiyyatının inkişafını ləngidir.

- Gömrük tarifləri yerli və ya daxili bazarı qorumaq əvəzinə bəzi süni maneələrin yaranmasına səbəb olur.

Biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi üçün bir neçə sahədə islahatlar aparılmalıdır.

➤ Ölkədə istehsalı olmayan və ölkəyə satılmaq üçün gətirilən hər hansı bir məhsuldan gömrük rüsumu ləvğ edilsin.

➤ Monopoliyalı sahələr dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanılsın. Ölkədə ən əsas sahələrin monopoliyası dövlət sərəncamında olmalıdır. Yerli bazarda rəqabət yaradıb

istehsal potensialını artırmaq lazımdır.

➤ Real investisiya layihələrinin dövlət tərəfindən çox aşağı faiz tətbiq etməklə maliyyə vəsaitləri ilə təmin edilsin.

➤ Xarici bazara məhsul istehsal edən iri firmalara dövlət yardımının(reklamın,tanınımın həyata keçirilməsi) təşkil edilməsi.

III FƏSİL. MALİYYƏ-KREDİT İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFININ YÜKSƏLDİLMƏSİNİN İQTİSADİ-TƏŞKİLATİ TƏDBİRLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Biznes gəlirlərinin artırılması məqsədi ilə təkmilləşdirmə istiqamətləri

Biznes iqtisadiyyatın formalaşması üçün ən əsas iqtisadi kateqoriyadır. Bizneslə həm fiziki şəxslər, həm də hüquqi şəxslər yəni, müəssisələr, təşkilatlar, firmalar məşğul ola bilərlər. Belə aydın olur ki, bizneslə iqtisadi marağı olan istənilən şəxslər məşğul ola bilər. Bizneslə məşğul olan istənilən fiziki və ya hüquqi şəxsin fəaliyyət məqsədi gəlir, qazanc, mənfəət əldə etməkdən ibarətdir. Biznesin əsas struktur sxemi olaraq bu sxemi göstərmək olar.

Sxem 3.1

Mənbə: “Biznesin Təkili və İdarə edilməsi” dərslik, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı. Bakı _2011.[19,səh-9].

Bu sxemin izahı olaraq deyə bilərik ki, bizneslə məşğul olan sahibkar hər hansı bir məhsul istehsal etmək üçün lazım olan xammal və matrealları ticarət vasitəsi ilə alır və müəssisəsinin xammala olan ehtiyacını ödəyir. İkinci mərhələdə isə lazımı materealla təmin olunan müəssisə fəaliyyətə başlayır və məhsul istehsal edir. Nəhayət üçüncü mərhələdə müəssisədə istehsal olunan məhsullar satış bazarına çıxardılır. Müəssisənin əsas fəaliyyətinin quruluşu sadə şəkildə bu cür aparılır. Satılan məhsullardan əldə olunan gəlirlər müəssisənin maliyyə bölməsində cəmlənir və xərclər hesablanaraq ümumi gəlirdən çıxılır. Qeyd edək ki, məhsulun qiymətini təyin etmək üçün ona çəkilən xərclərin məcmusunu yəni, məhsulun maya dəyərini hesablamaq lazımdır. Bütün xərclər çıxıldıqdan sonra yerdə qalan vəsait müəssisənin mənfəəti hesab olunur. Müəssisənin mənfəəti geniş təkrar istehsalat, əmək

kollektivinin əməyinin stimullaşdırılmasına və s.-ə istifadə olunur. Bu da müəssisənin uğurlu inkişafına zəmin yaradır.

Biznesi həm kommersiyada, həm də istehsalatda görmək mümkündür. Ümumi şəkildə göstərsək bizneslə qeyd edilən əlamətlərə malik şəxslər məşğul ola bilər.

➤ Respublikanın bütün vətəndaşları hansı ki, həmin şəxslər fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər hesab olunsun.

➤ Vətəndaşlığından aslı olmayaraq bütün şəxslər (xarici vətəndaşlar da)

➤ Mülkiyyətindən aslı olmayaraq bütün şəxslər

Biznes anlayışı sahibkarlıq anlayışı ilə yaxın mənəli anlayışdır. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz. Bu iki anlayış arasında ən böyük ortaq xüsusiyyət isə hər ikisinin əsas fəaliyyətinin gəlir, qazanc, mənfəət əldə etmək istiqamətində yönəlməsidir.

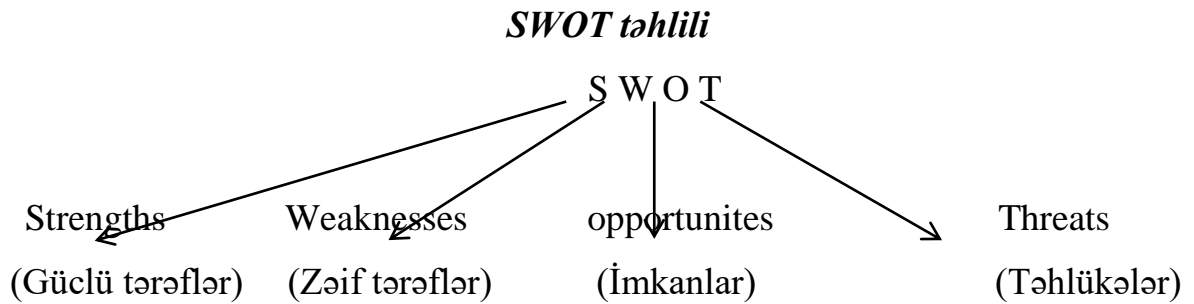
Biznesdə fəaliyyətdən öncə bir sıra araşdırmalar və analitik işlər görərək öz fəaliyyətini daha da stimullaşdırmaq lazımdır. Həmin yerinə yetrilməsi vacib amillərə aşağıda qeyd edilənlər aid edilir.

➤ İlk növbədə öz təcrübə və potensialını, əhalinin təlabatlarını, bazarda analoji sahədə rəqabətlik dərəcəsini müəyyən edərək əsas fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirmək

➤ Öz əhatə dairəsini və işçi kadrlarının müəyyən edilməsi, lazımı çatışmayan kadrların tapılması

➤ Biznes-tisikl dövryyəsinə başlamaq üçün lazım olan maliyyə vəsaitlərini, nizmanamə kapitalının həcmi müəyyən edərək fəaliyyətə başlamaq üçün zəruri resursları müəyyənləşdirmək

Fəaliyyətə başlamazdan əvvəl sahibkar adətən SWOT təhlili adlanan metod vasitəsi ilə öz fəaliyyət mexanizmlərində təhlil apara bilər və həmçinin müəssisə və ya firmanın güclü və çatışmayan tərəflərini həmçinin istehsal imkanlarını müəyyən edə bilər və mövcud olan təhlükələri göz qabağına gətirə və onlarda yaxa qurtara bilərlər. SWOT sözü ingilis mənşəli sözlərin baş hərflərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir və aşağıdakı kimi izah oluna bilər.

Mənbə: S.İ.Hümbətova,İ.Q.Quliyeva:“Biznesin(müəssisənin) qiymətləndirilməsi”, Bakı _ 2015, [29.səh.-13].

SWOT analizi vasitəsi ilə şirkətin qarşılaşa biləcəyi təhlükələrin müəyyən edilməsi, zəif tərəflərin göz önünə gətirilməsi, xarici eyni zamanda daxili imkanların müəyyən edilməsini reallaşdırmaq olar.

Sahibkarlıq fəaliyyəti iqtisadiyyata və eyni zamanda maliyyə bazarının vəziyyətinə müsbət təsir etdiyini nəzərə alaraq dövlət tərəfindən sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etməsi üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib bir məsələdir.Dövlətin bu sahədəki görülməsi vacib olan tədbirlərinə misal olaraq aşağıdakı punktlarda verilənləri göstərə bilərik:

1. Sahibkarların uğurlu fəaliyyətini təmin etmək,onların fəaliyyətinin daha güvənli təşkil edilməsi üçün onların hüquqi mühavizəsi mexanizmini yaxşılaşdırmaq
2. Sahibkarlıq fəaliyyətində inkişafa mane olan risk amili dərəcəsinin azaldılması, həmçinin qeyri-müəyyən halların aradan qaldırılması
3. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olanların gəlirlərinin artırılması və onların bu sahəyə marağının təmin edilməsi eyni zamanda da bir sıra dövlət güzəştlərini həyata keçirmək lazımdır.

Əvvəldə qeyd etdik ki, biznes” anlayışı “sahibkarlıq” anlayışından fərqlidir.Bu fərq isə özünü həm məzmunca həm də iştirakçı sayına görə biruzə verir. Ümumiləşmiş şəkildə biznesin məqsədlərinə aid olan amilləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar.

1. Bizneslə məşğul olan şəxsin öz biznesinin inkişafı üçün lazımı maliyyənin əldə edilməsi

2. Gəlirin(mənfəətin) qazanılması
3. Optimal səviyyədə istehlakçı (ehtiyacının)tələbatlarının ödənilməsi
4. Öz istehsal və fəaliyyət sahəsinə görə bazarda rəqibləri qabaqlamaq
5. Biznesdə çalışan şəxslərin(əməkdaşların) əməyinin sərgiləmək imkanının tanınması

Biznes geniş sahə olduğu üçün onu bir istiqamətdə öyrənmək mümkün deyil.Biznesin növlərinə:

- 1.İstehsal biznesi
- 2.Kommersiya biznesi
- 3.Maliyyə biznesi
- 4.Konsultativ biznes formaları daxil edilir.

Eyni zamanda biznesdə iştirakçıların sayına görə, kollektiv və fərdi biznes, təşkilati-hüquqi forma cəhətdən cəmiyyət, yoldaşlıq və korporativ formalara malikdir.

İstehsal biznesi iqtisadi fəaliyyətdə ən mühüm biznes sahəsi hesab olunur.Ölkənin iqtisadi vəziyyətinin və ÜDM-un həcmnin artırılması üçün ən çox ehtiyac duyulan biznes növü kimi istehsal biznesini göstərsək heç də yanılmazıq.Bu biznes növündə məhsulların istehsal olunması reallaşdırılır ki, bu da cəmiyyətin tələbatlarını ödəməkdən və yeni tələbatlar öyrənilər onlar üzərində işlər görməkdən ibarətdir.Həmçinin biznesin digər növləri də istehsal biznesinin inkişafı ilə əlaqədar inkişaf edir.Dünya ölkələrindən də aparılmış təcrübələrə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki,istehsal sahəsi ölkənin iqtisadiyyatının özək hissəsin təşkil edir.Bu sahə dövlət tərəfindən nəzarətə götrülməli, bu sahə ilə məşğul olan biznesmen və ya sahibkara öz fəaliyyətlərini stimullaşdırmaq və ölkənin ÜDM-da paylarını artırmaq üçün bir sıra iqtisadi güzəştlərlə dəstək olunmalıdır. Məlumdur ki, ölkəmizdə neft və qaz gəlirləri ölkə büdcəsinin böyük əksəriyyətini təşkil edir. Amma iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Avropa ölkələrində, Amerika və Yaponiyada bu göstəricilər çox fərqlidir.Bu tip dövlətlərin əsas gəliri yerli istehsal xidmətlərindən gələn gəlirlər təşkil edir.Azərbaycanda da bu sahəyə diqqət edilməsi vacib bir amildir. Ölkədəki

istehsal müəssisələrin sayının artması ölkədə iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına, əhalinin işsizlik probleminin həll olunmasına, əhalinin maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına və ən əsası da ölkədə istehsal olunacaq məhsulların dünya bazarına çıxarılmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da ölkənin iqtisadi nüfuzunun güclənməsinə gətirib çıxaracaqdır. 2016-cı ildə əsas kapitalla yönəlmiş vəsaitlərin həcmi 13009,3 milyon manat, sənaye məhsulunun həcmi isə 28833 milyon manat, neft sektorunda isə 18516 milyon manat təşkil etmişdir.

Azərbaycanda istehsal sahələrinin genişləndirilməsi üçün böyük imkanlar var. Bu sahələrdən maksimum istifadə etməklə dövlətin xarici ölkələrdən iqtisadi asılılığını azaltmaq lazımdır. Misal üçün ölkənin K/T-da istehsal olunan pambıq xammal şəklində xarici ölkələrə ixrac olunması fikrimizcə absurd bir haldır. Belə ki, ölkədə geyim və paltar məhsullarının böyük əksəriyyəti hətta 80%-indən çoxu xarici ölkələrdən idxal olunaraq təmin edilir. Bu vəziyyətin dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanması bambıqdan parça və paltar istehsalı müəssisələri yaratmaq onların iş prinsipinə dövlət tərəfindən yüksək nəzarətin təşkili vasitəsi ilə qısa bir zamanda xarici ölkələrdən idxal olunan məhsulları artıq yerli müəssisələr tərəfindən ödəniləcəkdir. Təkcə pambıq yox bir çox məhsullar xarici bazara hazır məhsul şəklində deyil xammal halında çıxarılır. Bu da iqtisadi inkişafa effektiv təsir etmir. Ölkədə istehsal müəssisələrin yaradılması yerlərdə işsizlik probleminin həllinə, həmçinin ölkəyə lazım olan məhsulların yerli istehsal hesabına ödənilməsinə dövlət dəstəyi lazımdır.

Ölkədə istehsal müəssisələrində yeni dəzgah və avadanlıqların gətirilməsi, işçi ixtisaslarının artırılmasına şəraitin yaradılması, vergi dərəcələrinin azaldılması, istehsalın təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılacaq ilk addımlardandır.

Biznesin digər bir növü kommersiya biznesidir. Bu biznesin əsas məzmununu hazır məhsulların alqı-satqısı təşkil edir. Kommersiya biznesi istehsal biznesinə sxemcə çox oxşardır. Lakin kommersiya biznesinin fərqi ondan ibarətdir ki, bu biznes növündə məhsul hazır şəkildə alınır və istehlakçıya satılır.

Maliyyə biznesinin kommersiya biznesi ilə oxşarlığı daha çoxdur. Belə ki,

maliyyə biznesində alqı-satqı obyektini olaraq qiymətli kağızlar çıxış edir.

Azərbaycanda daha az inkişaf etmiş biznes forması olan, Avropa və Amerika qitələrində daha böyük inkişaf mərhələsinə çatmış biznes növlərindən biri konsultativ biznesdir ki, bu biznesin əsas fəaliyyətinə yeni sahibkarlara məsləhətlərin verilməsi, onlara görəcəkləri fəaliyyət üzrə yardımların göstərilməsi və s. təşkil edir. Bu biznesin inkişaf etməsi ölkədə sahibkarların sərmayə qoyuluşlarının daha səmərəli sahələrə yatırılmasına köməklik edib, həmçinin də onların uğur qazanmasına xidmət edəcəkdir. Nəticədə Maliyyə bazarında canlanmanın yaranmasına şərait yaradacaqdır.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin maliyyə ehtiyatı əsasən əldə olunan gəlirlərdən formalaşır. Müəssisə gəliri əsasən üç əsas fəaliyyət əsasında əldə edilir.

1. Əsas fəaliyyət
2. Investisiya fəaliyyəti
3. Maliyyə fəaliyyəti

Əsas fəaliyyətdən qazanılan gəlirlər əsasən müəssisənin istehsal etdiyi məhsulların satışından, hər hansı bir xidmətin reallaşdırılmasından və s.-lərdən əldə edilən gəlirlərdir. Bu isə müəssisənin real gəlirlərinin əsas hissəsi, əsasən daimi iş strukturundan əldə edilən gəlirlərin böyük əksəriyyəti deməkdir. Müəssisənin investisiya fəaliyyətindən alınan gəlirlər isə müəssisə tərəfindən dövriyyədən kənar aktivlərinin satışlarının həyata keçirilməsindən əldə edilən gəlirlər aid edilir. Şirkətin səhm və isteqrazlarının investorlara paylanmasıdan əldə edilən gəlirlər maliyyə fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər hesab olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində bir məhsulun bir neçə firma və ya şirkət tərəfindən istehsal edilməsi firmalararası rəqabətin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu zaman müəssisə mövcud rəqabətə davam gətirmək və bazarda istehlakçı tələbatlarını ödəməklə öz mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün bir sıra tədbirlər görməlidir ki, bunların içərisində edilməsi ən mühüm olanı məhsul istehsalına çəkilən xərclərini eyni zamanda məhsulun maya dəyərini aşağı salınması aid edilir.

Müəssisənin gəlirlərinə onun müəyyən zaman kəsiyində məhsul satışından əldə edilən gəlirlərin məcmusu aiddir. Əldə edilən gəlirlərdən müəssisədə çalışan işçilərə əmək haqqının verilməsi, rüsm və vergilərin ödənilməsi, istehsal üçün alınmış olan avadanlıqların amortizasiya xərclərinin ödənilməsi, matrealların alınmasına çəkilən xərclərin çıxılması nəticəsində yerdə qalan hissə müəssisənin xalis mənfəəti adlanır.

Qısaca olaraq qeyd edək ki, gəlirlərdən istehsal xərclərinin çıxılması nəticəsində gəlirlərin qalan hissəsi mənfəət adlanır. Bu sahədə təklif olaraq dövlətin antiinhisar siyasətini gücləndirməsini və azad rəqabətli bazar mühitinin formalaşdırılmasını, müəssisə və ya təşkilatların fəaliyyətlərinin hüquqi cəhətdən dövlət dəstəklənməsini təklif edirik. Gələcəkdəki dövrlərdə həyata keçirilən islahatlarda bu amillər nəzərə alınarsa bazar mühitinin sağlamlaşdırılmasında böyük irəliləyişlərin olacağını düşünürük.

Məlumdur ki, mənfəət müəssisənin əsas fəaliyyət nəticəsidir. "Müəssisənin rəqabətqabiliyyətliliyi uzunmüddətli perspektivdə onun biznesinin gəlirliyinin təmin olunmasının potensial imkanları ilə xarakterizə olunur." [29.səh.-18]. Belə ki onun artması müəssisənin geniş təkrar istehsalı, işçilərin əmək haqqının və iş şəraitinin yaxşılaşdırılmasını təmin edir. Bundan əlavə bank ödənişləri və s.-də mənfəət hesabına ödənilir.

Müəssisələrin fəaliyyətinin gücləndirilməsində başqa bir tərəfdən baxdıqda dövlətin marağı xüsusən nəzərə çarpmalıdır. Belə ki, müəssisə fəaliyyət göstərsə orda bir çox işçi qüvvəsinin işlə təmin olunmasına gətirib çıxarır ki bu da işsizlik səviyyəsinin azalmasına kömək göstərir. Bütün bunlarla yanaşı müəssisələr ÜDM-un həcmində artmasına xidmət edir. Azərbaycanda ÜDM-un tərkibində müəssisələrin payı o qədər də ürəkaçan deyil. Bunun üçün dövlət tərəfindən bir sıra tənzimlərin həyata keçirilməsi lazımdır. İstehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan hər hansı bir şəxsin (istər fiziki şəxs istər sə də hüquqi şəxs) vergi dərəcəsini azaldmaq, onların maliyyə ehtiyaclarına dəstək olmaq üçün müəyyən maliyyə təşkilatları yaratmalı, monopoliyaya qarşı təcili tədbirlər görməlidir.

Azərbaycanda regionlarda dövlət müəssisələrinin yaradılmasında, əhəlinin işlə

təmin olunmasında, bir sıra anbarların yaradılaraq pulsuz olaraq sahibkarlar və ya fermerlərə verilməsində dövlət mühüm işlər görməlidir. Ölkə başçısının 11 fevral 2004-cü ildə "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" haqqında verdiyi əmri ilə ölkə regionlarında qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, Perspektivli sahələrə investisiya yatırımlarının təmin edilməsi, işsizlik probleminin həll edilməsi və nəticə etibarlı ilə iqtisadi artımın təmin olunmasına istiqamətlənən bir addım kimi qiymətləndirmək olar.

3.2. Biznesin istehlak bazarının təkmilləşdirilməsi və əhəlinin təlabatlarının formalaşmasında prespektiv rolu

Mövzunun əvvəlində qeyd etmək lazımdır ki, bazar – istehlakçıların gündəlik təlabat duyduqları əmtəə və ya məhsullar üçün müraciət etdiyi, istehsalçılar üçün isə istehsal etdikləri əmtəələri təklif etmək üçün çıxardıqları məkandır. İnsan təlabatları sonsuz bir anlayışı əhatə edir ki, o daima formalaşır, inkişaf edir və yeni-yeni istəklər üzərində özünü formalaşdırır. Bu təlabatları ödəmək insanların və insanların gündəlik yaşam ehtiyaclarını qarşılamaq yükünün böyük hissəsi iqtisadiyyat elminin üzərinə düşür. Bütün bunları nəzərə alan Fiziokratların görkəmli banisi Fransua Kene təkrar istehsal anlayışını elmə gətirmişdir. Təkrar istehsal dedikdə əmtəə və xidmətlərin təkrar istehsalı əsas götürülür. Amma işçi qüvvəsi və iqtisadi sosial münasibətlərin təkrar istehsalı da təkrar istehsal prosesi zamanı nəzərdə tutulan amillər sırasındadır.

İstehlak bazarında tədarük məqsədi ilə alınan, insanların gündəlik təlabat və ehtiyaclarını ödəyən ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarını özündə birləşdirən iqtisadi münasibətlər toplusunun tənzimlənməsi nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, istehlak bazarını tədqiq etmək üçün istehlakçıların davranışlarını, onların məhsul seçimi zamanı üstünlük verdikləri amilləri, onların seçiminə keyfiyyət və qiymət amillərinin nə dərəcədə təsir etdiyini öyrənmək lazımdır.

SSRİ-nin dağılması ona daxil olan ölkələrdə planlı təsərrüfatçılığın ləğv olunmasına səbəb olmuşdur. Bu prosesin sürətli həyata keçməsi iqtisadiyyatın digər sahələri ilə yanaşı istehlak bazarına da öz mənfi təsirini göstərmişdir. İqtisadiyyatda

transformasiya istiqamətli dəyişikliklərin təsir ilə keçmiş Sovet dövləti ərəfəsində mövcud olan iqtisadi əlaqələr kəsilmiş, istehsalın həcmi azalmış, iqtisadi durğunluq mərhələsinə gətirib çıxarmışdır. İstehlak sektoru məhsulları istehsalının azalması lazımı istehlak əmtəələrinin qiymətlərinin artmasına səbəb olmuşdur. Bu artımın həmçinin, iqtisadi kateqoriyalarda dəyişikliklər aşağıdakı amillərin təsiri ilə formalaşmışdır:

- İstehsal bazarında istehlak yönümlü məhsulların daha az istehsalı və nəticə etibarlı ilə təklifin tələbdən aşağı səviyyədə olması
- Bütün iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi və xarici bazardan lazımı istehlak məhsullarının idxalının kəsəkin şəkildə azalması
- Bazarda rəqabətqabililiyyətlik dərəcəsinin aşağı olması, mövcud iqtisadi sahələrdə inhisarın olması
- Bazarın istehlak sektorunda “kölgəli iqtisadiyyatın” genişlənməsinə şərait yaradan dövlət tərəfindən nəzarətin zəif olması

Bazarın iqtisadi tarazlığının təmin edilməsi, həmçinin istehlak sferası məhsullarının qiymətlərinin sabitləşməsi üçün bazarda təklif olunan məhsulların artırılması, insanların tələbatlarına uyğun keyfiyyətdə məhsulların təklifi, istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi istehlak bazarının inkişaf etməsinə zəmin yaradan amillərdir. 1993-1995-ci illər ərəfəsində ölkənin parçalanmış iqtisadi sisteminin yenidən qurulması istehlak bazarının öz fəaliyyətinin təmin edilməsi və istehlak sektorundakı problemlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə H.Əliyev tərəfindən iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi barəsində sərəncamlarından sonra ölkənin makro iqtisadi göstəriciləri və iqtisadi sabitlik nisbətən formalaşmağa başladı. Aparılan islahatların nəticəsi olaraq 2015-ci ilin UDM-un həcmi 26-27 dəfə, satış sahəsinin pərakəndə hissəsi 14-15 dəfə artmışdır. Ölkə əhalisinin hər nəfərinə məhsul istehsalı 19-20 dəfə artmışdır ki bu da dərin islahatların nəticəsi sayəsində olmuşdur.

Digər bazarlardan fərqli olaraq istehlak bazarına iqtisadi böhranlar tez bir zamanda təsir edir. Məlumdur ki, istehlak bazarında təklif olunan əmtəələrin

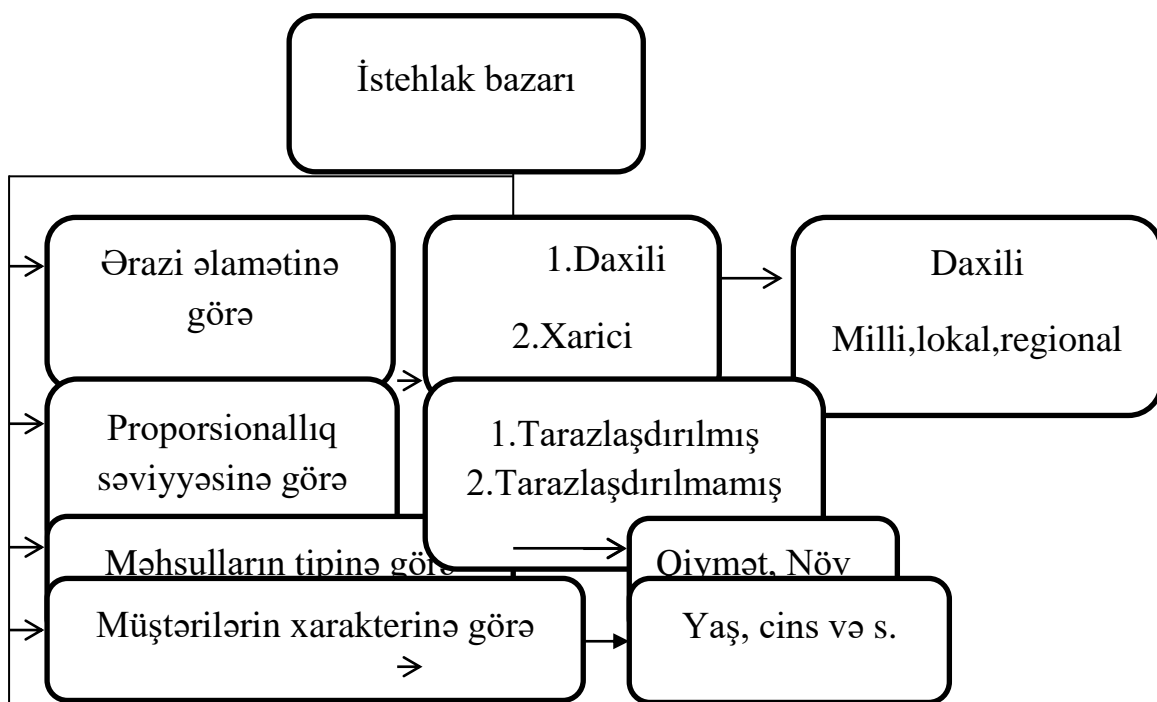

hamısının istehlakçılar tərəfindən alınması labüd deyil.Yalnız istehlakçıların stimullaşdırılması halında bu istiqamətdə irəliləyişlər əldə oluna bilər.İstehlakçıların stimullaşdırılmasının bir neçə yolu vardır.Bura aşağıdakıları aid etmək olar.

- İstehlakçılara lazım olan istehlak əmtəələrin yüksək keyfiyyətli olması
- Satış zamanı istehlakçılara edilən güzəştlərin və müxtlif xidmətlərin həyata keçirilməsi
- İstehlakçılara lazım olan əmtəələrin qiymətlərinin aşağı olması
- Satış zamanı marketinq fəaliyyətinin reallaşdırılması və reklam fəaliyyətlərinin təşkil edilməsi.

Sxem 3.3

İstehlak bazarının formalarının qurluş sxemi

Mənbə: “Biznesin Təkili və İdarə edilməsi” dərslik, “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı. Bakı, 2011 [19,səh-15].

Məlumdur ki, hər bir istehsalçı özü də bir istehlakçıdır. O da hər hansı bir istehlak şeylərini alır, tədarük edir, şəxsi təlabatlarını ödəyir. Bütün bunlar istehlakçıların nə istədiklərini, necə və hansı keyfiyyətdə məhsul istədiklərini başa

düşməyə imkan verir. Alınan məhsulların istehlakçı tələbatlarını tam ödəməsə istehlakçıda həmin məhsulun keyfiyyətinə qarşı məmmunluq hissi yarana bilməz və istehlakçı həmin məhsuldan üz çevirib bazarda analoji məhsullarla maraqlanacaqdır. Buna görə də istehsal edən fiziki və ya hüquqi şəxs müştəri (istehlakçı) məmmunluğunu nəzərə almalıdır. Məhsulu minimum xərclə maksimum keyfiyyətdə istehsal etmək həmin məhsulun istehlakçılar tərəfindən bazarda yüksək alıcılıq qabiliyyəti ilə alınmasına səbəb olacaqdır.

Bazarda təklif olunan əmtəə və ya xidmətlər bir çox istehsalçı tərəfindən təklif olunur. Bu zaman istehlakçı eyni məhsulu iki tərəf arasında müqayisə edəcək, məhsulun satılması zamanı güzəştlər və hər hansı bir xidmətin olub-olmaması ilə maraqlanacaq ki, bu da həmin məhsulların alınmasında son seçim olacaqdır.

Azad bazar şəraitində istehlakçı tərəfindən diqqət yetirilən ən böyük amil qiymət amilidir. İnhisarın olmaması, rəqabətli mühitin formalaşması ilə bazardakı məhsulların qiymətlərinin müxtəlif müəssisələrdə müxtəlif cür olmasına gətirib çıxarır. İstehlakçı öz aylıq istehlak səbətinə uyğun miqdarda və qiymətdə məhsul alacağı şəraitdə bu məhsulların keyfiyyəti qədər qiyməti ilə də maraqlanacaqdır. Təbiidir ki, eyni keyfiyyətdə və ölçüdə olan məhsulun qiyməti ucuz olan məhsula tələbat daha çox olacaqdır. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi burada istehsalçılar məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması nəticəsində məhsulun qiymətinin aşağı düşməsinə nail ola bilərlər ki, bu da onların istehsal etdiyi məhsulun bazarda daha çox alınmasına gətirəcəkdir.

Bazarda diqqət edilməsi mühüm olan amillərdən biri də marketinq tədqiqatı və reklamın həyata keçirilməsidir. Marketinq tədqiqatı o deməkdir ki, istehsalçı firma bazarı tam olaraq araşdırmalı və bunun məntiqi nəticəsi olaraq öz iqtisadi fəaliyyətini qurmalıdır. Marketinq tədqiqatında bazarda digər təşkilat, firma və müəssisələrin fəaliyyətlərini öyrənməli, istehlakçıların hansı məhsula, hansı keyfiyyətdə və hansı qiymətdə ehtiyac duyduğunu müəyyənləşdirməlidir. İstehsalın bitməsi ilə reklam fəaliyyətini həyata keçirmək lazım gəlir. Belə ki, bir məhsulun istehlakçıya çatdırılmasının ən optimal variantı onun yaxşı reklamının həyata keçirilməsidir.

Keçid iqtisadiyyatı yaşayan ölkəmiz üçün istehlak bazarının inkişaf etməsi üçün dövlət nəzarətinin güclənməsi, hüquqi cəhətdən istehlakçıların hüquqlarının gücləndirilməsi iqtisadi islahatlar və tənzimləmələr əsasında mümkün ola bilər. İqtisadi sistemin gücləndirilməsi, istehlak bazarının təkamül etməsi üçün iki amil xarici və daxili amillər böyük rol oynayır. Xarici iqtisadi amilləri qeyd edərkən göstərməliyik ki, ölkənin dünya ölkələrinə iqtisadi cəhətdən nüfuz etməsi və iqtisadi münasibətlərin olması nəinki istehlak bazarının inkişafına hətta bütünlükdə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafına səbəb olan amil olduğunu görmüş olarıq. Bütün dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda iqtisadiyyatında da xarici iqtisadi əlaqələrin olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Cədvəl 3.1

İstehlak bazarının göstəricilərinin təhlili

	2015-ci il yanvar-noyabr ayları üzrə(<i>mln. man.</i>)	2016-cı il yanvar-noyabr ayları üzrə(<i>mln. man.</i>)	2015 və 2016-cı illər arasındakı fərq(<i>mln.man.</i>)
<i>İstehlak bazarının göstəriciləri</i>			
Bazarda satılmış məhsul və xidmətlərin toplam dəyəri	33741.1	34179.7	438.6 mln.manat artım
Dövlət sektoru	1541.0	1496.3	44.7 mln. manat azalma
Qeyri-dövlət sektoru	32200.4	32683.4	483 mln. manat artım

Mənbə: Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır [49].

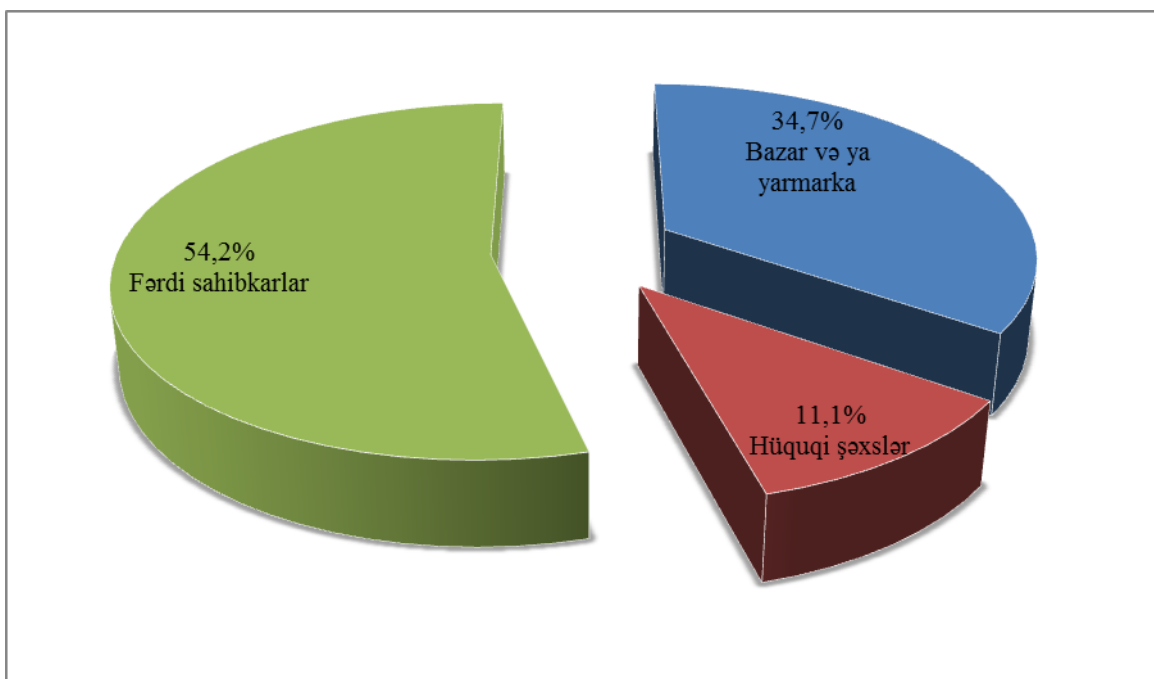
Qeyd edək ki, 2016-cı ilin göstəricilərinə nəzər yetirsək istehlakçılar tərəfindən tədarük edilmiş məhsulların dəyəri 2015-ci ilə nisbətən 1,3% artaraq 34,2 milyard manat həddində olmuşdur. Satılmış məhsullar həm dövlət müəssisələri həm də qeyri-dövlət sektoru tərəfindən həyata keçirilmişdir. 2016-cı ildə qeyri-dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən satılmış olan istehlak şeyləri 2015-ci ilə nisbətən

keyli artmışdır. Bu artım 1,5% təşkil edib və 32,8 milyard manata çatmışdır.

Əgər 2015-ci ildə hər bir istehlakçı 284,8 manat dəyərində istehlak əmtəə və xidməti istehlak etmişdirsə 2016-cı ildə bu göstərici 322,5 manata qədər artmışdır. Həmçinin pərakəndə ticarətdə satılan əmtəə və xidmətlərin dəyəri 26,4 milyon manata qədər artmışdır. Bu göstərici əvvəlki ilə nisbətən 1,8% daha çox əmtəə və xidmət deməkdir. 2016-cı ildə istehlakçılar tərəfindən tədarük edilən məhsulların istehsal sektorları üzrə bölgüsü aşağıdakı diaqramda olduğu kimidir.

Dioqram 3.1

İstehlak bazarında istehsal sektorlarının payı(%-lə)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.[49]

İstehlakçılar tərəfindən pərakəndə ticarətdə əsasən ərzaq məhsullarının alınması üstünlük təşkil edir. Belə ki, 2016-cı ildə bu göstərici 49,6% təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin göstəricilərinə nəzər salsaq Türkiyə, İtaliya, Rusiya, ABŞ, Çin və s. ölkələrin ilk pillələrdə olduğunu görürük. Belə ki, idxal üzrə ümumi ticarət dövriyyəsi 17,8% Rusiya, 14% Türkiyə, 5,8% ABŞ, 8,3% Çinin payına düşür. İxrac olunan məhsullarda həmin ölkələr ilk ön sıralarda qərarlaşıblar. Bunu aşağıdakı cədvəldə də görmək mümkündür.

Cədvəl 3.2***Azərbaycanın ölkələr üzrə ticarət dövriyyəsi.***

Ölkələr üzrə ticarət dövriyyəsi (milyon ABŞ dolları ilə)	İdxal payı	İxrac payı
Rusiya	1235	303,7
Türkiyə	954,5	872,5
Çin	562,4	616,9
Almaniya	324,8	513,4
Fransa	126,8	430,3
İtaliya	273,3	1305,9
Birləşmiş krallıq	429,8	-
İsrail	-	457,8

Mənbə: Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.[49]

Bütün bunlarla yanaşı istehlak bazarının inkişafı üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilməsi vacib olan amil tənzimləmə əsasında tələb və təklifin qarşılıqlı müvazinətinin təmin edilməsindən ibarətdir.İstehlak malları istehsal edən müəssisə və ya firmaların inkişafında yaranmış olan problemlərin həllində dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi bu sahənin inkişafının dayanıqlı iqtisadi mühitin formalaşmasının daha optimal səviyyəyə çatmasına imkan verəcəkdir.

Ölkəmizdə istehlak bazarının inkişafına mane olan problemlər bunlardır:

- İstehlak malları istehsalı ilə bağlı təminat əsasən idxal əsasında təmin edilir.
- İstehlakçıların istehlak səbətinə ayırdıqları vəsaitlə müqayisədə istehlak mallarının qiymətlərinin yüksək olması
- Ölkədə istehsal olunan məhsulların göstəricilərinə görə rəqabətə dözümlülüyünün aşağı səviyyədə olması
- İstehlak məhsulları istehsal edən müəssisə və ya təşkilatların investisiya təminatı xarici ölkələrdən götürülmüş kreditlərin təşkil etməsi
- Ölkənin milli valyuta məzənnəsinin dayanıqlı olmaması

Ölkədə yaşayan insanların sosial təminatının, maddi rifah hallarının

yaxşılaşdırılması üçün dövlət istehlak bazarında tələb və təklif elastikliyi nizama salmalıdır. Dolayısı yolla bazarda məhsul bolluğunu təmin etməlidir. Dövlətin tənzimlənməsinə istiqamət olaraq demək olar ki:

- Bölgələrdə K/T ilə (əkinçilik və heyvandarlıq) bağlı fəaliyyət göstərən fəal əhalinin gəlirlilik səviyyəsinin artırılması
  - Dövlət nəzarətindən yayınaraq süni şəkildə əlaqəsiz qiymət yüksəldilməsi hallarının aradan qaldırılması
  - Əhalinin gəlirlərinin artırılması, başqa sözlə desək adambaşına düşən istehlak normasının qaldırılmasını təmin etmək
  - Ölkədəki istehsalçı müəssisələrin xaricdən gətirilən məhsullara qarşı müdafiəsinin təşkili
  - İstehlak malları istehsal edən müəssisələrə ETİ-nin nəliyyətlərin tətbiqində müəyyən köməkliklərin göstərilməsi
  - Ölkənin investisiya sahəsində müəyyən islahatlar aparmalı, mühüm əhəmiyyət kəsb edən sahələrə dövlət tərəfindən maliyyələşdirmənin təmin edilməsi.
- Bu tənzimləmə istiqamətləri üzrə müəyyən izahlar verək:

K/T-1 məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan əhalinin gəlirlərini artırmaq məqsədi ilə onların istehsal etdiyi və ya yetişdirdiyi məhsulların bazara çıxarılma imkanlarının və şəraitinin yaradılmalıdır. Bu o deməkdir ki, bölgələrdə fermerlərin və ya investorların istehsal etdikləri məhsulları ya bazara çıxarıb məhsullarını nümayiş etdirə bilmir, ya da onların istehsal etdikləri məhsula bazarda maya dəyərindən aşağı qiymət qoyulur ki, bu da onun əmək fəaliyyətinin qiymətləndirilməməsi deməkdir. Təklifimiz odur ki, dövlət bu tip halların qarşısının alınması və onların daha da ruhlandırılması üçün həmin məhsulları özü yüksək qiymətə alaraq istehsal etsin. Bu halda həm yerli istehsalı həm də istehlak bazarını lazımı məhsulla təmin etmək olar.

Qiymət artımı məsələsində iki hal mövcuddur: birincisi ya məhsula çəkilən istehsal xərcləri artıb ki buda istər-istəməz məhsulun qiymətinin artmasına səbəb olacaqdır. Həmin istehsal xərclərinə xammalın bahalaşması, kommunal xərclərin artması, vergi dərəcələrinin artması və s. aid edilir. İkincisi isə ondan ibarətdir ki,

Ölkəmizdə bir sıra sahələrdə inhisarçılıq fəaliyyəti mövcuddur. Ölkə üzrə bir müəssisənin hər hansı bir məhsul üzərində ixtisaslaşması həmin müəssisə rəhbərliyinin təlabata uyğun qiymət artımı edəcəyi və daha çox gəlir əldə etmək istəməsi məlum məsələdir. Belə ki, təklif edirik ki, bu halların qarşısının alınması üçün dövlət inhisar müəssisələrə tam nəzarət etməli, süni şəkildə qiymət artımına imkan verməməlidir.

Əhalinin adambaşına olan gəlirlərinin artırılması istiqamətində təcili işlər görmək lazımdır. İnsanların əmək haqqlarının artım sürəti istehlak xərclərinin artım sürətindən geri qalır. Bu iki iqtisadi kateqoriya arasında tarazlığın təmin edilməsi əhəmiyyətli iqtisadi ünsürlərdən biridir.

Ölkəmizdə yerli istehsal müəssisələrinin rəqabətə davamlı olmasını təmin etməkdə şəraitin yaradılması vacib bir haldır. Belə ki yerli istehsalla məşğul olan müəssisələrin bazara təklif etdiyi əmtələrin qiyməti xaricdən idxal olunan məhsulların qiymətlərindən yüksək olur. Dövlət bu tip məsələləri tənzimləməli, gömrük rüsumlarında və əmtəə bazarında müəyyən islahatlar aparmalıdır.

Ölkədə bir çox mühüm müəssisələr var ki, hansı ki onlar istehlak məhsulları istehsalında vacib rol oynayırlar. Bu tip müəssisələrin bəzilərində köhnə texnologiya və avadanlıqlar olduğundan istehsal gücü bir o qədər də intensivləşmişdir. Həmin müəssisələrə yeni standartlara uyğun avadanlıqların dövlət tərəfindən münasib kredit üsulları ilə verilməsi istehsalın inkişaf etməsinə böyük köməklik edə bilər.

Məlumdur ki, bir çox istehsal və istismar müəssisələrində əsas maliyyə yatırımları xarici dövlətlərin investorları tərəfindən edilir. Bu isə xərclərin çoxalması, eyni zamanda məhsul qiymətinin artmasına səbəb olur ki bununda təsiri isə maliyyə bazarının inkişafına mane olur. Dövlət bu tip mühüm müəssisə və obyektlərin investisiyalaşmasında müəyyən islahatlar etməlidir. Nəticədə maliyyə bazarında yaranmış böhranlı vəziyyətin aradan qaldırılmasında mühüm addım atmış olar.

3.3. Biznesin inkişafının sosial nəticələri və prespektiv istiqamətləri

Sağlam biznes mühiti cəmiyyətin sosial təminatının qarantilənməsinin ən başlıca aspektlərindən biridir. Dünya ölkələri təcrübəsinin araşdırılması və tədqiqi nəticəsində belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi dayanıqlılığın, əhalinin sosial təminatının yaxşılaşdırılmasının, iqtisadi-sosial inkişafın təmin edilməsinin və ölkələrarası əlaqələrinin inkişafına nail olunmasının ən başlıca əsasını ölkədə biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və yaradılması təşkil edir. Bütün dünya ölkələrinin əsas məqsədlərində əhalinin yaşayış səviyyəsinin yəni, maddi rifah halının yaxşılaşdırılması və ölkənin iqtisadi gücünün artması durur. Bütün bunlara isə sağlam biznes mühiti yaratmaq vasitəsi ilə nail olmaq olar.

Sağlam biznes mühiti çox geniş bir iqtisadi kateqoriyadır. Onun təmin edilməsi isə eyni dərəcədə çətin bir işdir. Sağlam biznes mühitinin qısa açılışı haqqında deyə bilərik ki, ölkədə hər hansı uzunmüddətli prespektivli sahələrin müəyyən edilməsi, onların dövlət tərəfindən investisiyalaşması, məhsulların xarici bazarlara çıxarılması və dövlət hesabına reklam olunmasının təmin edilməsi, müxtəlif növ vergi və digər güzəştlərin həyata keçirilməsi, monopoliyaların qarşısının alınması, bazarın tənzimlənməsinə dövlət nəzarətinin olması, bəzi yolverilməz halların qarşısının alınması, digər xarici ölkələrin investorlarının investisiya yatırımları etmələrinə şəraitin yaradılmasının təmin edilməsi və digər sahələrin təmin edilməsi aid edilir. Bundan əlavə biznesin inkişafına bir sıra makroiqtisadi amillərdə təsir göstərir ki, bu amillərdə xarici və daxili amillər olaraq iki hissəyə ayrılır.

Daxili amillərə misal olaraq:

- Əlverişli kredit şəraitinin olması
- Ölkədəki işsizliyin səviyyəsi və inflyasiya mühitinin hazırkı vəziyyəti
- Vergilərin və ya vergitutma dərəcələrinin sərt olub olmaması

Biznesin inkişafına təsir edən xarici makroiqtisadi amillərə isə;

- Valyuta məzənnələri və milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən dayanıqlılıq səviyyəsi
- Ölkənin məhsul və ya kapital ixrac və idxalına verilmiş sərbəstliyin səviyyəsi

➤ Ölkənin xarici tədiyyə balansının vəziyyəti

Biznesin inkişafının təmin edilməsində ən başlıca yeri elmi texniki tərəqqinin naliyyətləri tutur. Müasir dövüdə biznesin səmərəlilik göstəricilərinin artmasında bilavasitə rolu olan ETT rəqabətli mühit şəraitində yeni texnologiyaların və avadanlıqların yaranması ilə öz müsbət təsirinin biznes mühitinə göstərir. ETT-i köklü dəyişikliklər, ara formaların yaradılması və yeni təkmilləşmələrin nəticəsində biznesə bir neçə istiqamətlər üzrə təsir edir:

➤ Məhsulların səmərəlilik göstəricilərinin və rəqabətqabiliyyətlilik dərəcəsinin artırılması

➤ Ehtimal olunan mənfi nəticələrin müəyyən olunması

➤ Yeni biznes fəaliyyəti sahələrinin genişləndirilməsi

Yeni avadanlıq, maşın və texnologiyaların tətbiqi nəticəsində istehsalın artmasına nail olunursa bu ETT-nin sayəsində baş vermiş irəliləyişlərdəndir. Məhz ETT-nin vasitəsi ilə intensiv üsulla məhsul istehsal etməklə məhsuldarlığı əsaslı dərəcədə artırmaq və iqtisadi səmərəliliyə nail olmaq mümkündür.

Azərbaycan iqtisadi və coğrafi mövqə cəhətdən çox əlverişli bir mövqedə yerləşir. Hələ qədim zamanlardan Avropa-Asiya ticarət yollarının ölkə ərazisindən keçməsi ölkənin iqtisadi mövqeyini daha da əlverişli etmişdir. Ölkədə istehsalın gücləndirilməsi və yeni prespektiv sahələrin tapılması və həmin sahələrə yatırımların edilməsi ilə iqtisadi səmərəlilik göstəricilərini yaxşılaşdırmaq olar. 2016-cı ildə ölkədə prespektivli sahələrə kredit qoyuluşunun həcmi 15820 milyon manat olmuşdur ki, bu da ötən ilki göstəricidən xeyli az kredit qoyuluşu deməkdir. Tikinti sektoruna qoyulan investisiyalar və əldə edilən gəlirlərdə xeyli dərəcədə azalmışdır ki bunun da nəticəsində ÜDM-un həcmində azalma müşahidə edilmişdir. Maliyyə bazarında milli valyutanın sabitliyini təmin etmək üçün Mərkəzi Bank bir sıra tədbirlər reallaşdırsa da son illərdə bu öz bəhrəsini vermir. Milli valyuta olan manatın alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi bir sıra problemlərə gətirib çıxarmışdır. Valyutanın dəyişən məzənnəsi xarici investorların yatırım etmələrinə və ölkəyə sərmayə axınının daxil olmasına mane olur. Odur ki, fikrimizcə ölkənin milli valyuta sabitliyinin yaradılmasının ilk variantı

ÜDM-də neft və qaz istismarının həcmnin azaldılması və istehsal müəssisələrinin istehsal gücünün artırılmasıdır. Ölkənin ixrac payının böyük hissəsinin heft ixracından ibarət olduğuna görə dünya bazarında neftin qiymətindəki cüzi dəyişikliklər ölkənin maliyyə sistemə böyük təsirlərlə iz qoyur. Buna görə də, neft və qazdan əldə edilən gəlirlərlə yeni sahələrə yönəlməli və istehsal payı artırılmalıdır.

Ölkənin biznes sektorunun inkişaf etməsi həm dövlət üçün həm də cəmiyyət üçün daha səmərəlidir. Adambaşına düşən gəlirlər artırılmalıdır. Biznesin inkişaf etdirilməsi ölkədə bir neçə problemin həllini asanlaşdırır. Beləki yeni biznes sahələrinin yaranması və inkişafı ölkədə işsizlik, istehlak məhsullarına tələbat, əhalinin adambaşına düşən gəlir normaların yüksəldilməsi və s.də problemləli stuasiyaların həllində böyük köməklik göstərəcəkdir.

Ölkənin real bazar sektorunun inkişafının tənzim edilməsi, bir sıra iqtisadi-sosial islahatların həyata keçirilməsi yerinə yetrilməsi mühüm olan bir prosesdir. Ölkədəki maliyyə bazarının inkişafına mənfi təsir edən hallar aradan qaldırılmalı iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmin edilməsi, ölkənin makroiqtisadi göstəricilər cədvəlindəki göstəricilərin real olaraq analiz olunması istiqamətində addımların atılması labüd bir məsələdir. Son illərdə həyata keçirilən islahatların məntiqi sonluğu olaraq ölkənin kiçik biznes və ya kiçik sahibkarlıqla məşğul olanların sayı xeyli artmışdır. Bu da iqtisadi dayanıqlı inkişafa yol açan bir prosesdir. Ölkə əhalisinin gəlirlərinin artmasını da ölkənin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına misal kimi göstərmək olar. Ümumiyyətlə 2016-cı ildə əhalini gəlirlərinin və eyni zamanda sərəncamda qalan gəlirlərinin həcmnin 2015-ci ildəki göstəriciləri ilə nisbətindən məlum olur ki, 2016-cı ildə əsasən əhalinin gəlirlilik səviyyəsi artmışdır. Bunu aşağıdakı cədvəldən qeyd edilmiş müqayisəli təhlildə də aydın şəkildə görmək mümkündür.

Ölkədə biznes mühitinin inkişaf etməsi ən əsas olaraq ölkənin sosial təbəqəsinin işsizlik probleminin aradan qaldırılmasına gətirib çıxarır. 2016-cı ilin göstəricilərinə əsasən ölkə üzrə iqtisadi məşğul əhalinin sayı 4733700 nəfər olmuşdur ki, halbuki iqtisadi fəal əhalinin sayı 5006800 nəfər olub. Hazırki vəziyyəti təhlil

etdikdə ölkə iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvəsi olan əhalinin işsizlik səviyyəsi kifayət qədər böyükdür. Bunun da sosial nəticəsi olaraq adambaşına düşən gəlirlərin miqdarı aşağı düşmüşdür. Bu da ölkə əhalisinin yoxsullaşma dərəcəsinin artmasına səbəb olur. Dünyanın İEÖ-də işsizlik probleminin həll olunması istiqamətində görülən işlərin praktik olaraq ölkə iqtisadiyyatında təcrübə etmək onların müsbət cəhətlərindən maksimum yararlanmaq lazımdır.

Cədvəl 3.3

Sərəncamda qalan və əhali gəlirlərinin müqayisəli təhlili(illər üzrə)

İllər:	2015	2016	artma/azalma % nisbəti ilə
Göstəricilər:			
Əhali gəlirlərinin həcmi(milyon manat ilə göstərilmişdir)	36757,1	40028,5	8,9% artım
Əhalinin hər nəfərinə düşən gəlir(manat ilə)	3857,7	4154,7	7,7% artım
Əhali sərəncamında qalan gəlirlərin həcmi(milyon manat ilə göstərilmişdir)	33347,4	36382	9,1% artım
Əhalinin hər nəfərinə düşən sərəncamda qalan gəlirin həcmi(manat ilə)	3503,1	3776,8	7,8% artım

Mənbə: Azərbaycan Respublikası DSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.[49]

Bundan əlavə olaraq onuda qeyd etməliyik ki, ölkənin iqtisadi inkişafının olması üçün lazım olan amilərdən biri də iqtisadi təhlükəsizliyin olmasıdır.İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin ən əsas yollarından biri xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün şəkildə qurulmasından ibarətdir.Bu o deməkdir ki, ölkənin xarici əlaqələrdə hər hansı bir sahə üzrə tam aslı olmamalı və getdikcə aslılıq dərəcəsinin azaldılması yönümlü işlər reallaşdırılmalıdır. İEÖ-in əsas diqqəti ölkənin işsizlik probleminin həll edilməsi, inflyasiyanın aradan qaldırılması, öz büdcə ehtiyatlarının formalaşdırılmasına yönənmiş olur. İEÖ də əsas diqqət mərkəzində isə ölkənin gizli iqtisadiyyatı, yaranmış olan büdcə kəsirinin aradan qaldırılması durur.

Qeyd edilənlərlə yanaşı əsas məqamlardan biri də ölkədə inflyasiya

səviyyəsinin 2015-ci ilə nisbətən 2016-cı ildə xeyli sürətlənməsidir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir etməklə yanaşı, maliyyə-kredit infrastrukturuna da ciddi təsir etmişdir.

Cədvəl 3.4

2015-2016-cı illər üzrə inflasiya göstəricilərinin müqayisəli təhlili

Orta illik inflyasiya göstəriciləri (%-lə)	İllər		2016	2016-cı ilin orta illik inflyasiya göstəricisi %-lə
	2015	2015-ci ilin orta illik inflyasiya göstəricisi %-lə		
Yanvar	0.2		13.6	
Fevral	2.0		11.7	
Mart	2.8		10.8	
Aprel	3.1		10.5	
May	3.4		10.4	
İyun	3.5	3.13%	10.5	11.35%
İyul	3.7		10.6	
Avqust	3.8		10.8	
Sentyabr	3.7		11.2	
Oktyabr	3.7		11.6	
Noyabr	3.7		12.1	
Dekabr	4.0		12.4	

Mənbə: Maliyyə Nazirliyinin rəsmi göstəriciləri əsasında (www.maliyye.gov.az) müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.[45]

Əvvədə qeyd etdiyimiz kimi ölkənin iqtisadi dayanıqlılığını, maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasının, büdcə kəsirinin aradan qaldırılmasının, işsizlik probleminin aradan qaldırılmasının əsas yollarından bir də kiçik və orta müəssisələrin yaradılması təşkil edir. Kiçik müəssisələrin iqtisadiyyatın inkişafı üçün üstünlük daşıyan bir sıra xüsusiyyətləri vardır ki, bu xüsusiyyət onlara daha çox diqqət edilməsini tələb edir. Həmin üstünlüklərə aşağıdakı qeyd edilənlər aid edilir.

- Sürətli kapital dövriyyəsi və daha çox gəlir gətirməsi
- Ölkədə yeni istehsal sahələrinin axtarılıb tapılaraq fəalliyət göstərmələri

- ETT-nin maliyyətlərini qısa zaman kəsiyində özündə cəmləşdirmək bacarığı
- Bir sıra iri müəssisələrin çəkindikləri riskli halların onlar tərəfindən yiyələnməsi
- Daha az kapital qoyuluşu ilə, yerli xammallardan istifadə etməklə bazardakı mövcud təlabata daha qısa zamanda cavab verməsi və dəyişən təlabatlara tez uyğunlaşma

Kiçik müəssisələrin mövcudluğunun vacibliyini göstərmək üçün qeyd edək ki, son illər ərzində yaradılmış iş yerlərinin çoxu və eyni zamanda da iqtisadi artımın böyük hissəsi kiçik və orta müəssisələr hesabına mümkün olmuşdur. XX əsrin ortalarından başlayaraq Avropa və Amerika da kiçik müəssisələrin yaradılmasına diqqət daha da artırılmışdır ki, bu günki gündə də onların iqtisadi gücü dünya diqqəti mərkəzindədir. Azərbaycanda bu sahənin inkişafı üçün böyük potensial ehtiyatların olması bu sahənin qısa zamanda inkişafına səbəb olacaqdır. Fikrimizcə, dövlət öz maliyyə ehtiyatlarından bu sahələrin yaradılmasına yönəldilən kapital ehtiyatları vasitəsi ilə bu tip biznes müəssisələrinin yaradılmasına nail ola bilər ki, bu da nəticədə maliyyə bazarının inkişafına və işsizlik dərəcəsinin azaldılmasına səbəb olacaqdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

“Biznesin maliyyə-kredit infrastrukturunun inkişafı” mövzusunda hazırlanan dissertasiya işində maliyyə bazarının təhlili, onun inkişafına təsir göstərən müsbət və mənfi halların müəyyən edilməsi və təhlili nəticəsində aşağıda göstərilmiş nəticə və təklifləri qeyd etmək olar:

1. Ölkədə maliyyə bazarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində bir neçə tədbirlər və islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərə misal olaraq maliyyə bazarının əsas tərkib hissəsi olan qiymətli kağızlar bazarının normativ-hüquqi bazasının formalaşdırılmasını misal göstərmək olar. Qiymətli kağızlar bazarına dövlət nəzarətinin gücləndirilməsinə və bu sahənin inkişaf etdirilməsinə dövlət diqqəti artırılmalıdır.

2. Dövlət tərəfindən qiymətli kağızların, səhmlərin və isteqrazların buraxılmasının sürətinin artırılması, fond bazarının inkişaf xüsusiyyətləri üzrə qərb iqtisadiyatına inteqrasiya edilməsi təşkil edilməlidir.

3. Respublikanın ticarət dövriyyəsinin əsasını neft-qaz ehtiyatlarının ixracı təşkil edir. Ölkənin maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasında əsas payı bu sahədən əldə edilən gəlirlər təşkil edir. Dünya bazarındakı mövqeyindən aslı olmayaraq ölkə iqtisadiyyatının tükənən və eyni zamanda bərpa olunmayan ehtiyatlar üzərində qurulması məqsədəuyğun deyildir. Təklif edirik ki, ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin obyektini kimi neft və qaz ehtiyatları ilə yanaşı qeyri-neft sektorunun ticarət dövriyyəsində payının artırılmasına şərait yaradılsın.

4. Kredit bazarının iştirakçıları olan bankların inkişaf etməsinə mane olan amillər əsasən girovlar və faiz dərəcələrinin yüksək olmasıdır. Bu zaman istənilən bir biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkar çatışmayan maliyyə ehtiyatı üçün banklara müraciət etdikdə qeyd edilən amillər onların kredit vasitəsi ilə maliyyələşməsinə mane olur. Kredit risklərinin artırılmasına səbəb kredit götürən tərəfin aşağı dəqiqlikli məlumatlarının mövcudluğu və zəif korporativ idarəetmənin olması çıxış edir. Həmçinin kreditorların dövlət tərəfindən hüquqi müdafiəsi zəif olduğundan bu risk dərəcələri bir qədər artmış olur. Ölkədə

kreditlərin verilməsi ilə bağlı ətraflı məlumatlar toplayan qruplar(kredit büroları) yaradılmalıdır ki, gələcəkdəki riskli halların vaxtında qarşısını almaq mümkün olsun. Həmçinin fikrimizcə Respublikamızda qərb təcrübələrindən istifadə edərək Korporativ İdarəetmə İnstitutlarının yaradılması ilə ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin və korporasiyaların inkişafında əsaslı irəliləyişlər əldə ediləcəkdir.

5. Ölkədə bank sferasının inkişaf etdirilməsi və onların maliyyə bazarında rolunu artırmaq üçün mühüm addımlar atılır.Bu addımlara bank aktivlərinin dəyərlərinin artırılmasını aid misal çəkmək olar.Banklarda əhalinin yerləşdirmiş olduğu depozitlərin sığortalanması sistemində bir sıra təkmilləşdirmələrin reallaşdırılması bu sahənin inkişafı üçün mühüm məsələdir.

6. Ölkədə sahibkarların maliyyələşdirilməsi üçün böyük rolu olan investisiya banklarının yaradılması zərurüdür.İEÖ-in əksəriyyətində bu tip bankların olması həmin ölkələrin sahibkarlığının inkişafına müsbət tövhə verir.

7. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına nəzər salsaq orada ölkəyə investorların fəaliyyət göstərə biləcəkləri şərait, yəni “sənaye meydançalarının” yaradıldığını və müsbət nəticə verdiyini görürük.Respublikamızda bu tip şəraitlərin yaradılması və nəticədə ölkəyə investisiya axınının təmin edilməsi maliyyə bazarının inkişafı üçün atılması lazım olan addımlardandır.

8. Ölkənin xarici ölkələrdən asılılıq səviyyəsinin azaldılması üçün prespektiv sahələrin maliyyələşməsinə dövlət yardımı edilməlidir. Belə ki, kənd təsərrüfatı üzrə çoxlu məhsullar yetişdirilməsi üçün əlverişli şəraitin olduğu halda bir sıra vacib məhsulları hələ də xarici ölkələrdən idxal edirik.Yerlərdə sahibkarların üzləşdikləri problemləri həll etməklə bu sahənin inkişafını stimullaşdırmaq lazımdır.Təklif edirik ki, dövlət sahibkarlara ölkə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi istiqamətində göstərişlər verərək, məhsul yığımında isə onlardan məhsulu məhz dövlət özü yüksək qiymətə alsın. Belə olan halda həm ölkənin xarici bazardan asılılıq dərəcəsi azalar həm də bölgələrdə bu sahəyə maraq və diqqət artmış olar.Həmçinin ölkənin bölgələrdəki məşğulluq problemi müəyyən qədər aradan qaldırılar.

9. Ölkənin ÜDM-da neft sektorunun payının azaldılması eyni zamanda qeyri-neft sektorunun payının gücləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Mənfəət və ümumi vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi bu tədbirlərə misal ola bilər. Bu zaman istehsal olunan məhsulların qiymətləri də aşağı olar ki, buda ölkənin istehlak bazarına müsbət təsir edəcəkdir. Əhalinin maddi rifah halı yaxşılaşacaqdır.

10. Gömrük sferasında islahatların aparılması vacib bir amildir. Belə ki, ölkəyə hər hansı bir məhsul istehsalı üçün gətirilən maşın, texnika və texnologiya və s. istehsal vasitələrindən gömrük rüsumları ləğv edilməsi yerli istehsalın artırılmasına geniş mənada köməklik göstərə bilər. Həmçinin ölkədə yerli istehsal məhsulları xaricdən idxal olunan məhsullara qarşı müdafiə olunmalıdır. Bu istiqamətdə isə bazarın tənzim olunması məsələsi yenidən gözdən keçirilməlidir.

11. Düzgün pul-kredit siyasətinin tətbiqi nəticəsində ölkədə inflyasiyanın yüksəlməsinin qarşısını almaq lazımdır. Inflyasiyanın qoyulan hədd səviyyəsindən qaxmaması üçün ölkənin hər ayına uyğun eyni bərabər səviyyədə büdcə xərcləri təmin edilməli, başqa sözlə desək dövriyyəyə xərclərə uyğun həcmdə pul ehtiyatları buraxılmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin maliyyə bazarındakı və kredit sektorundakı geriliyinin səbəblərindən biri də informasiya təminatının aşağı səviyyədə olmasıdır. Bu geriliyin aradan qaldırılması və mövcud bazar infrastrukturunun optimallaşdırılması ölkə iqtisadiyyatının canlanmasında müsbət rol oynayacaqdır. Xarici inkişaf etmiş ölkələrin sınaqdan keçirilmiş maliyyə siyasətinin tətbiqi ilə ölkənin maliyyə bazarının dayanıqlı inkişafını təmin etmək lazımdır. Banklarda sahibkarlara uzunmüddətli kreditlərin müxtəlif güzəştlərlə verilməsinə dövlət nəzarətinin artırılması, kredit bazarının tənzimlənməsi və kreditlərin verilməsi və ödənilməsində qeyri-müəyyənlik hallarının aradan qaldırılması kredit sektorunun inkişaf etməsinə səbəb olacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. M.Sadıxov, H.Bədəlov – “Maliyyə resursları və maliyyə bazarı”.Bakı 2003
2. Şahbazov K.A, Quliyev T.Ə – “Biznesin təşkili və idarə edilməsi” Bakı 2012
3. M.X.Meybullayev, T.S.Vəliyev, Ə.P.Babayev – “İqtisadi nəzəriyyə”, Bakı şəh. - 2001
4. M.Həsənli, D.Bağirov - “Maliyyə” ,Bakı şəh.- 2011
5. M.M.Sadiqov, S.M.Məmmədov – “Maliyyə”,dərslük.Bakı_2010
6. A.A.Babayev – “Qiymətli Kağızlar Bazarı” Bakı – 2003
7. Z.F.Məmmədov,V.Z.Zeynalov _ “ Maliyyə və kredit ”,(dərs vəsaiti).Bakı – 2007
8. S.Güven – “Ekonomik Demokrasi ve Servetin Geniş Kitlelere Yayılmasında Kooperatçilik Politikası”.Bursa – 1997
9. İ.Parasız – “Makro ve mikro ekonomi”, Bursa – 1995
10. “Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı”(2009-2013-cü illər).Bakı-2008
11. R.Əsgərova – “ Pull, kredit və banklar”.Bakı 2007
12. Cəbiyev R.M – “Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı”, Bakı – 2000
13. “Azərbaycan Respublikasının (AR) Mülki Məcəlləsi”, Bakı – 2000
14. “Maliyyə bazarının terminlərinin izahlı lüğəti” (dərslük), Bakı – 2010
15. Əzizova G.A. – “Dövlətin İnvestisiya-İnnovasiya Siyasəti”.Bakı ş.2012
16. M.H.Məmmədov,K.Şahbazov,H.Həsənov “Menecment”,Bakı – 2007
17. A.Məmmədov – “Sosial-iqtisadi statistika”, dərs vəsaiti, Bakı ş.- 2000
18. Ə.Q.Əlirzayev: “Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi” (dərs vəsaiti), Bakı 2010
19. “Biznesin Təkili və İdarə edilməsi” dərslük, “İqtisad Universiteti”

nəşriyyatı.Bakı _2011

20. Piroqov K.M., Temnova N.K., Quskova İ.V. – “Biznesin təşkilinin əsasları”, dərslik.Bakı – 2012

21. R.N.Kazımov - Maliyyə təhlili”, Bakı _ 2011

22. Mirdaməd Sadıqov – “Maliyyə potensialı: formalaşma və aqrar sahənin prioritetliyi”, Bakı_2009

23. Hüseyinov T.Ə. : “Firmanın iqtisadiyyatı”, Bakı_2009

24. R.Ş.Məmmədov _ “Milli hesablar sistemi”, dərs vəsaiti, Bakı ş.-1997

25. V.Z.Zeynalov _“Beynəlxalq maliyyə”, (dərslik).Bakı_2010

26. R.Əliyev, N.Novruzov – “İnvestisiyanın maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi”, Bakı - 2003

27. F.Ş.Kaşiyeva – “ Pul, kredit, banklar ”, Metodik vəsait.Bakı_2011

28. Mirzəyeva A.Q. – “Maliyyə hüququ”, dərs vəsaiti.Bakı 2008

29. S.İ.Hümbətova, İ.Q.Quliyeva : “ Biznesin(müəssisənin) qiymətləndirilməsi”, Bakı _ 2015

30. Ə.Şahrıza, B.Xankişiyev – “Büdcə təşkilatlarında uçot və hesabat”, Bakı – 2013

31. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu Bakı ş – 1995-ci il 13 yanvar

32. İ.M.Mahmudov, T.Ş.Zeynalov, N.M.İsmayılov: “İqtisadi təhlil”.Bakı _ 2010

33. H.B.Allahverdiyev, Ə.M.Əhmədov, K.S.Qafarov : “Milli İqtisadiyyatın Dövlət Tənzimlənməsinin Əsasları”.Bakı şəh. – 2006

34. Allahverdiyev H.B. – “İqtisadiyyatın Hüquqi Tənzimlənməsinin Əsasları”.Bakı şəh. – 2009

35. A.P.Qradov : “Milli iqtisadiyyat” .Bakı – 2008

36. B.A.Xankişiyev – “Sığorta fəaliyyətinin əsasları”, Dərslik.Bakı şəh-2006

37. M.Q.Ağamalyev, T.Ş.Şükürov : “Ticarət müəssisələrinin iqtisadiyyatı”.Bakı 2010

38. Ə.İ.Əliyev, S.M.Yaqubov : “Maliyyə və bank statistikasını”, dərslər vəsaiti.Bakı _ 2006

39. V.K.Sençaqov : “İqtisadi təhlükəsizlik: Geosiyasət,qloballaşma,özünüqoruma və inkişaf”.Bakı_ 2008

40. A.H.Abbasov – “ Qiymətli Kağızlar Bazarının formalaşması və inkişaf perspektivləri”, Bakı – 2005

41. B.A.Zeynalov – “ Maliyyə nəzarəti ”, dərslər vəsaiti.Bakı_2002

42. A.Abbasov – “Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri”, Bakı şəh._ 2003

43. “Maliyyə və uçot jurnalı”.Bakı ş – 2006

44. A.C.Буллагов - “Экономика”, Москва – 1999

45. В.Е.Есипов, Г..Маховикова, В.Терехова →«Оценка бизнеса», Питер – 2001

46. “www.maliyye.gov.az” – Maliyyə Nazirliyinin rəsmi saytı

47. “www.bse.az” - Bakı Fond Birjasının rəsmi saytı

48. “www.scs.gov.az” – Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi saytı

49. “www.stat.gov.az” - Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi saytı

50. “www.asa.gov.az” – Azərbaycan sığortaçılar asossiasiyalarının rəsmi internet saytı.